

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Навчально-науковий медичний інститут

Кафедра психології

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри психології

_____ Яблонський А.І.

“ ____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

на тему: **Особливості формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання**

Керівник: кандидат психологічних наук, професор
Якимчук Борис Андрійович

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Уманського
державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

Данилевич Лариса Арсентіївна.

Виконала: студентка VI курсу групи 665 МЗ

Костюк Наталія Саніславівна

Спеціальності: 053 «Психологія»

ОПП: «Психологія»

Миколаїв – 2024 рік

Інститут, факультет, відділення	Навчально-науковий медичний інститут
Кафедра, циклова комісія	кафедра психології
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	053 «Психологія»
ОПП / ОНП	«Психологія»

“ ” 2024 року

Костюк Наталії Станіславівні

1. Тема проєкту (роботи) «Особливості формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання»
керівник роботи: Якимчук Борис Андрійович, кандидат психологічних наук, професор
затверджені наказом вищого навчального закладу від
«___» вересня 2024 року № ____.
2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «13 листопада 2024 року»
3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.
5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Якимчук Б.А.		
Розділ 1	Якимчук Б.А.		
Розділ 2	Якимчук Б.А.		
Розділ 3	Якимчук Б.А.		
Висновки	Якимчук Б.А.		

7. Дата видачі завдання 02.09.2024

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2024	
2.	Розділ 1. Загально-теоретична характеристика процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання	жовтень 2024	
3.	Розділ 2. Дослідження формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання	жовтень 2024	
4.	Розділ 3. Методичне забезпечення психологічного супроводу процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання	жовтень 2024	
5.	Висновки	листопад 2024	
6.	Переддипломна практика	11.11 – 24.11.2024	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	листопад 2024	
8.	Попередній захист	25.11.2024	
9.	Рецензія на дипломну роботу		
10.	Захист дипломної роботи	24.12.2024	

Студентка

Костюк Н.С.

Керівник проєкту (роботи)

Якимчук Б.А.

Анотація

Костюк Н.С. Формування моральної свідомості у підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого ступеня вищої освіти (магістр) зі спеціальності 053 – «Психологія». Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2024.

У магістерській роботі діє теоретичне узагальнення та пропонується нове рішення наукової проблеми впливу стилю сімейного виховання на формування моральної свідомості у підлітковому віці. Визначено концептуальні засади моральної свідомості особистості, її етапи формування та особливості підліткового віку як критичного періоду розвитку моральних цінностей. Окреслено психологічні характеристики стилів сімейного виховання (авторитарного, демократичного, ліберального, гіперопіки та інших) та їх вплив на формування моральної свідомості підлітків. Розглянуто роль батьків як ключового чинника формування моральних установ.

У роботі проведено емпіричне дослідження рівня моральної свідомості підлітків залежно від стилю сімейного виховання. Вивчено та проаналізовано вплив різних стилів виховання на розвиток моральних орієнтацій.

Розроблено та апробовано програму корекційно-розвивальної роботи для підвищення рівня моральної свідомості підлітків. Представлено рекомендації для батьків і педагогів щодо створення сприятливого середовища для формування моральних цінностей.

Ключові слова: *моральна свідомість, підлітковий вік, стиль сімейного виховання, моральні цінності, психологічний супровід.*

Abstract

Kostyuk N.S. Formation of moral consciousness in adolescence depending on the style of family upbringing.

Qualification work for obtaining the second degree of higher education (master's degree) in the specialty 053 - "Psychology". Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2024.

The master's work makes a theoretical generalization and proposes a new solution to the scientific problem of the influence of the style of family upbringing on the formation of moral consciousness in adolescence. The conceptual principles of the moral consciousness of the individual are determined, its stages of formation and the features of adolescence as a critical period for the development of moral values. The psychological characteristics of family upbringing styles (authoritarian, democratic, liberal, hyper-caregiver, and others) and their influence on the formation of the moral consciousness of adolescents are outlined. The role of parents as a key factor in the formation of moral institutions is considered.

The paper conducts an empirical study of the level of moral consciousness of adolescents depending on the style of family upbringing. The influence of different styles of upbringing on the development of moral orientations is studied and analyzed.

A program of correctional and developmental work to increase the level of moral consciousness of adolescents is developed and tested. Recommendations for parents and teachers on creating a favorable environment for the formation of moral values are presented.

Keywords: *moral consciousness, adolescence, family upbringing style, moral values, psychological support.*

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Загально-теоретична характеристика процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання	
1.1. Формування моральної свідомості особистості як психолого-педагогічна проблема	6
1.2. Розвиток моральної свідомості у підлітково-юнацькому віці.....	14
1.3. Психологічна характеристика стилів сімейного виховання.....	18
1.4. Роль батьків у формуванні моральних цінностей.....	25
Висновки до першого розділу.....	34
Розділ 2 Дослідження формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання	
2.1 Організація і методи дослідження процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці	35
2.2 Аналіз результатів дослідження рівня моральної свідомості в підлітковому	42
Висновки до другого розділу	63
Розділ 3. Методичне забезпечення психологічного супроводу процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання	
3.1. Рекомендації щодо підвищення рівня моральної свідомості в підлітковому віці	64
3.2. Результати корекційної роботи з формування моральної свідомості в підлітковому віці.....	74
Висновки до третього розділу	91
Висновки.....	91
Список використаних джерел.....	98
Додатки	105

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підлітковий вік є критичним періодом у формуванні особистості, коли моральна свідомість починає відігравати важливу роль у самовизначенні, формуванні соціальних норм та цінностей. У цей час вплив сім'ї, особливо стиль виховання, може мати вирішальне значення для розвитку моральних переконань, принципів та поведінки підлітка. Дослідження зв'язку між стилем сімейного виховання та формуванням моральної свідомості є важливим для розуміння механізмів впливу на розвиток особистості в сучасних соціокультурних умовах, особливо з огляду на зміни в структурі та функціонуванні сім'ї.

Вплив факторів сімейного виховання на формування моральної свідомості важкої дитини є актуальною темою сучасності, оскільки сім'я відіграє ключову роль у формуванні моральних цінностей та норм поведінки у дітей. Ця проблема набуває особливого значення у випадках, коли дитина виявляє складне або проблемне поведінка, що вимагає уваги та спеціального підходу до виховання.

Тема дослідження спрямована на вивчення впливу факторів сімейного виховання на формування моральної свідомості у важкій дитини. У роботі буде *проаналізовано основні аспекти виховання в родині, які впливають на формування моральних цінностей та норм поведінки у дітей зі складним характером.* Розглянемо роль батьків у створенні позитивного морального клімату в сім'ї, методи виховання, спрямовані на розвиток етичних принципів та відповідальності перед суспільством. Також буде *проаналізовано можливі проблеми та труднощі, з якими можуть зіткнутися батьки при вихованні важкої дитини, та шляхи їх вирішення.* Результати дослідження допоможуть краще зрозуміти взаємозв'язок між сімейним вихованням та формуванням

моральної свідомості у дітей, що важливо для подальшого підвищення ефективності педагогічної роботи з цією категорією дітей.

Проблема виховання підлітків та формування моральної свідомості залишається актуальною в сучасному суспільстві, де часто спостерігається зростання агресивності та асоціальної поведінки серед молоді.

Розробкою даної проблеми займалися багато науковців, представники різних галузей науки. Дослідженням впливу стилю батьківського виховання на різні аспекти життєдіяльності підлітка займалися такі сучасні науковці як І. Кравченко, Т. Ткачук, Л. Цибух, І. Мельничук, Т. Лазоренко, В. Кротенко, І. Заставна, І. Субашкевич, В. Чайковський. У своїх працях І. Кравченко та Т. Ткачук наголошують на взаємозв'язку між стилями сімейного виховання та розвитком особистості дитини підліткового віку, де той чи інших стиль сімейного виховання формує у дитини набір типових особистісних рис.

Але, незважаючи на це, сьогодні існує потреба у дослідженні, яке б узагальнило, систематизувало існуючі відомості з даної проблеми.

Враховуючи все вищесказане, нами і була обрана тема магістерської роботи. "Особливості формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання".

Об'єкт дослідження. Процес формування моральної свідомості в підлітковому віці.

Предмет дослідження. Вплив стилю сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків.

Мета дослідження. Визначити особливості формування моральної свідомості у підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати науково-теоретичні підходи до вивчення моральної свідомості та її розвитку в підлітковому віці.

2. Охарактеризувати стилі сімейного виховання та їх вплив на формування особистісних якостей підлітків.
3. Дослідити особливості формування моральної свідомості у підлітків залежно від різних стилів сімейного виховання.
4. Виявити зв'язок між стилем сімейного виховання та рівнем моральної свідомості підлітків.
5. Розробити рекомендації для батьків щодо виховання моральної свідомості підлітків на основі отриманих результатів.

Методи дослідження включають аналіз наукової літератури, спостереження, анкетування батьків підлітків і тестування самих дітей, а також аналіз статистичних даних.

Теоретичне значення полягає у поглибленні наукових знань про вплив сімейного середовища на формування моральної свідомості підлітків, що може сприяти розробці більш ефективних підходів до їх виховання.

Практична цінність дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для покращення сімейного виховання підлітків та розробці програм для підвищення компетентності батьків у цьому питанні.

Розуміння впливу сімейного середовища на формування моральної свідомості допоможе широкому загалу педагогів краще розуміти потреби своїх учнів та забезпечити їм оптимальні умови для навчання та розвитку.

Робота може бути використана студентами ЗВО для підготовки до семінарських занять, також може бути використана викладачами для проведення лекції, практик тощо.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить 71 найменування та додатків. Повний обсяг роботи. 103 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЗАЛЕЖНО ВІД СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

1.1. Формування моральної свідомості особистості як психолого-педагогічна проблема

Мораль є формою суспільної свідомості, яка представляє собою комплекс принципів, вимог, норм і правил, що регулюють поведінку людини в усіх аспектах її соціального життя. Вона відображає цінності, що сформувалися в суспільстві, через норми поведінки, закріплені в поняттях добра, честі, совісті, справедливості та інших. Ці поняття виконують як оцінний, так і регулюючий функції. Мораль активізується, коли виникає потреба оцінювати людську поведінку з позицій добра чи зла, справедливості чи несправедливості, відповідальності чи безвідповідальності.

В останні роки питання моральності стало предметом активного обговорення серед представників усіх верств суспільства. Ця проблема привертає значну увагу не лише вчених-соціологів, письменників, працівників культури, але і практиків різних сфер діяльності. Ефективне вирішення завдань формування моральності на сучасному етапі розвитку освіти в Україні багато в чому залежить від ретельного, творчого використання педагогічної спадщини минулого. Морально-духовні надбання українського народу формувалися дбайливо протягом тисячоліть. В основі національного морально-духовного багатства лежать дрібниці, які шліфувалися реаліями життя протягом тривалого історичного періоду [23, с. 65].

Питання моральності також займають важливе місце в теоретичній спадщині мислителів стародавності. Наприклад, один з основоположників давньокитайської філософії Конфуцій (551–479 до н.е.) приділяв надзвичайну

увагу вченню про моральність. Основними поняттями в його роздумах є "взаємність", "золота середина" і "людинолюбство", які разом складають "вірний шлях" або дао. Ці концепції представляють собою основні принципи, на яких ґрунтується його моральна філософія, і служать орієнтирами для формування моральної поведінки та міжособистісних відносин [7, с. 128].

Серед античних авторів особливе місце займає Гесіод, який висловлював думку, що основна відмінність людини від тварин полягає у її здатності розрізняти добро і зло. Він наголошував на важливості дотримання міри у житті.

Важливі концепції щодо моралі були розроблені давньогрецьким філософом Сократом. Він вважав, що найвищим проявом моральності є добродійність, сутність якої він бачив у знаннях. Згідно з Сократом, для того, щоб стати моральною особою, достатньо оволодіти знаннями про добродійність і благо, адже "зло виникає через незнання".

Філософська думка в області моральності значно активізувалася в період переходу від феодалізму до капіталізму і буржуазних революцій. У цей час активно працювали англійський філософ Джон Локк, французькі мислителі Жан-Жак Руссо, Клод-Адріан Гельвецій, Дені Дідро, швейцарський педагог Генріх Песталоцці, український мислитель Григорій Сковорода, а також російські діячі Михайло Ломоносов і Олександр Радищев [39, с. 65].

Основою світогляду Григорія Сковороди була любов до людини, народна мрія про щастя і концепція "сродної праці" як умови для досягнення вищого морального ідеалу. Як великий гуманіст, він відстоював права людини на земне щастя і справжнє добро. Його педагогічні погляди ґрунтувалися на здоровому оптимізмі, пошуках шляхів до людського щастя та морально-духовного удосконалення як особистості, так і суспільства в цілому. [59, с. 5].

У багатьох наукових працях поняття "мораль" і "моральність" часто використовуються як синоніми, проте ці терміни не є абсолютно тотожними. Моральність зазвичай розуміється як рівень добродійної діяльності в практиці

окремої особи або нації. Інакше кажучи, це – виконання людьми тих обов'язків, які через свою різноманітність не можуть бути охоплені конкретним законом і тому повинні оцінюватися з огляду на суспільну доброчинність і чесність.

Мораль, на відміну від моральності, виступає як форма свідомості особистості, тобто як сукупність усвідомлюваних принципів, правил і норм поведінки, які індивідум формулює для себе. Мораль є частиною особистісного світогляду, що визначає уявлення про добро і зло, а також про те, як ці уявлення впливають на поведінку людини в суспільстві. Моральність же зазвичай розглядається як практична реалізація цих принципів і норм у реальних діях і стосунках між людьми. Таким чином, моральність є проявом рівня сформованості моральної свідомості індивідуума [25, с. 21].

Свідомість, як унікальна здатність людини, є об'єктом дослідження філософів, соціологів, психологів та педагогів. Складність і багатогранність цього поняття зумовлює використання різних підходів до його вивчення. Філософсько-гносеологічний підхід досліджує природу свідомості, її структуру та функції, а також специфіку взаємодії між суб'єктом і об'єктом свідомості. Цим питанням присвячені роботи таких науковців, як Є.Г. Карташов, В.М. Рамішвілі, Л.М. Скворцова та Є.В. Черносітов. [19, с. 15].

З точки зору соціології, свідомість вивчається як частина суспільної свідомості і її роль у духовному житті суспільства. Вивчаються також соціальна сутність свідомості особистості, її детермінанти, а також історичний розвиток, типи та рівні суспільної і індивідуальної свідомості. Цим займаються такі вчені, як В.Г. Афанасьєв, Г.С. Батищев, Л.П. Буєва та Є.В. Золотухіна. [7, с. 118].

У психолого-педагогічному контексті свідомість розглядається через призму закономірностей і етапів її розвитку, місця в психічному житті особистості, механізмів та динаміки функціонування. Важливими аспектами є методи та засоби формування самооцінки, саморегуляції та самовиховання.

Дослідження в цьому напрямі проводять К.А. Абульханова, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, А.Н. Леонтьєв та Є.В. Шорохова.

Філософ А.І. Титаренко трактує свідомість як здатність людини до самовідображення, що дозволяє рефлексувати над своїми можливостями і є ключовим фактором у становленні особистості. Свідомість, за його словами, є складною інтегративною властивістю психічної діяльності, яка забезпечує усвідомлення своїх схильностей і вибір способу життя, що відображає особисту сутність. Центральним елементом цієї властивості є самооцінка. [48, с. 69].

Індивідуальна самосвідомість, у свою чергу, відображає суспільний спосіб буття особистості через практичну діяльність і її роль у конкретно-історичних суспільних відносинах. Д.С. Шимановський зазначає, що самосвідомість може стосуватися як матеріальних аспектів (буття в практичній діяльності), так і ідеальних (власне духовного життя). Завдяки самосвідомості особистість визначає себе як динамічну та відносно стійку суб'єктивність, що зберігає автономність у змінюваних зовнішніх умовах і внутрішніх станах. [61, с. 8].

Моральна свідомість є важливим компонентом загальної свідомості людини. Вона відображає процес асиміляції соціально-культурних норм і має глибокий особистісний зміст. Дослідники, такі як І.Д. Бех, В.А. Блюмкін, А.З. Гусейнов, В.І. Знаков та Д.С. Шимановський, вважають, що рівень розвитку моральної свідомості визначає здатність людини здійснювати моральний вибір.

Жан Піаже є засновником теорії розвитку моральної свідомості. Він розглядає закономірності формування моральної свідомості і самосвідомості. Пізніше Лоуренс Колберг уточнив поняття "моральної свідомості", фокусуючи увагу на тому, як діти засвоюють моральні цінності на різних етапах розвитку, в залежності від соціальних умов. Колберг виокремив три рівні розвитку моральної свідомості: доморальний (передконвенційний), рівень конвенційної моралі і рівень автономної моралі (постконвенційний) [31, с. 6].

Доморальному рівню відповідають кілька етапів: перший — коли дитина виконує правила, щоб уникнути покарання, і другий — коли вона діє, керуючись егоїстичними інтересами, прагнучи вигоди для себе. Конвенційна мораль охоплює третій етап, коли дитина намагається відповідати очікуванням значимих для неї осіб, отримуючи схвалення і відчуваючи сором, а також четвертий, що характеризується дотриманням соціальних норм і встановлених правил. Автономна мораль переносить моральний вибір у внутрішній світ особистості. Це проявляється на п'ятому етапі, коли підліток усвідомлює умовність моральних правил і вимагає їх логічного обґрунтування. Перехід до наступного рівня відбувається, коли релятивізм замінюється визнанням універсальних принципів, що відображають інтереси більшості. На шостому етапі формуються стійкі моральні принципи, які підтримуються внутрішньою совістю, незалежно від зовнішніх впливів.

Моральна свідомість як частина духовної культури спирається на загальнолюдські норми, цінності, ідеали і моральні принципи, які, в свою чергу, впливають на моральність особистості. Цю точку зору підтверджують дослідження таких вчених, як Е. Еріксон, Г. І. Липкіна, Л. Е. Орбан-Лембрик. Моральна свідомість формує не тільки сприйняття зовнішнього світу, але й усвідомлення самої себе, зокрема в моральному аспекті. Це є основою становлення моральної особистості, яка включає в себе розвиток моральної самосвідомості через самопізнання (зіставлення себе з іншими через самоспостереження) і, в подальшому, через самоаналіз і самоусвідомлення, усвідомлення своєї унікальності [49, с. 76].

У загальнонаукових дослідженнях розвитку моральної свідомості та самосвідомості особистості були проаналізовані роботи таких авторів, як М. Й. Боришевський, І. Коном, С. Д. Максименко, Л. Д. Сапожникова та інші. Їхні дослідження показали, що для формування моральної свідомості та

самосвідомості важливим є вміння аналізувати, розуміти та оцінювати вчинки і мотиви інших людей. [29, с. 37].

Т. А. Авксентьєва вважає, що складові моральної свідомості включають моральні уявлення та поняття, процеси розпізнавання, аналізу і вирішення моральних проблем (соціоморальне мислення), а також моральні цінності, які відображають особистісне ставлення до моральних норм і служать критеріями оцінки поведінки.

Для нас найбільш прийнятною є структура моральної свідомості, запропонована А. О. Малихіним.

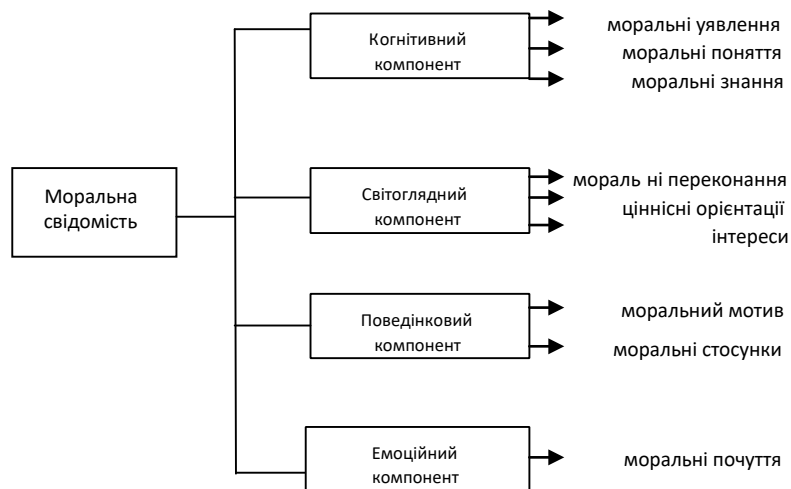

Рис. 1.1. Структура моральної свідомості

На думку дослідника, таке групування компонентів моральної свідомості відображає основні аспекти активності особистості в різних сферах діяльності, таких як пізнання, праця, моральні стосунки та спілкування [35, с. 76].

Когнітивний компонент. На кожному етапі розвитку моральних понять передують уявлення про різноманітні дії і вчинки, які формуються в процесі взаємодії з реальністю або спостереження за поведінкою інших. Моральні уявлення є узагальненими образами етичних норм, що виникають на основі індивідуального сприйняття. Якість формування моральної свідомості значною

мірою залежить від систематичної роботи над моральними поняттями, які є уявленнями про моральні явища, що фіксують їх властивості. Ці поняття представляють собою логічно структуровані думки про загальні й суттєві аспекти реальних моральних відносин, що виникають у процесі діяльності та спілкування.

Моральні знання є важливим елементом моральної свідомості. Вони включають інформацію про моральні вимоги, оцінки, ідеали та наслідки порушень моральних норм. Засвоєння моральних знань взаємодіє з іншими компонентами моральної свідомості, створюючи основу для орієнтації в моральних цінностях і виборі поведінкових стратегій. Тому ці знання слід розглядати з точки зору їх суспільної та практичної значущості, інакше вони можуть стати просто об'єктом пасивного сприйняття [12, с. 49].

Когнітивний компонент моральної свідомості є базою для формування світоглядних компонентів, таких як переконання, ціннісні орієнтації та інтереси. Моральні переконання – це система принципів і ідеалів, заснованих на визнанні справедливості моральних норм і впевненості в їхній необхідності для особистого і суспільного благополуччя. Вони формуються на основі знань і досвіду, а також відіграють роль спонукальної сили поведінки. Моральні переконання є результатом засвоєння знань, принципів і позитивного ставлення до них.

Ціннісні орієнтації в структурі моральної свідомості тісно пов'язані з переконаннями. Як зазначає Т.І. Пороховська, ціннісні орієнтації – це елементи свідомості, що визначають її спрямованість і виражають найбільш важливі для особистості аспекти. Цінності формують основи думок і взаємовідносин людей. Процес розвитку ціннісних орієнтацій включає як емоційне переживання і оцінювання цінностей, так і раціональне осмислення мотивів вчинків, що є основою когнітивного елемента ціннісних орієнтацій.

Цінності та ціннісні орієнтації виступають як містки між моральною свідомістю та поведінкою особистості. А.І. Титаренко вважає, що ціннісні орієнтації відображаються у вчинках і тісно пов'язані з потребами, інтересами та емоційно-вольовими аспектами психіки індивіда. Дослідники, такі як Д.Н. Узнадзе, С.Л. Рубінштейн і В.М. Мясіщев, які вперше звернули увагу на це явище, описували його через поняття "настановлення" і "соціальна орієнтація".

Психологічний аспект цінностей і ціннісних орієнтацій полягає в тому, що ці елементи органічно інтегруються в мотиви та стимули будь-якої діяльності, визначаючи її спрямованість.

О.А. Жирун зазначає, що цінності, як частина моральної свідомості, мають ієрархічну структуру: моральні норми, які моделюють ціннісну структуру вчинків і відносин, і моральне оцінювання через моральні поняття, принципи та ідеали. Моральне оцінювання може бути як об'єктивним, так і суб'єктивним. [30, с. 4]

Інтереси є важливим компонентом моральної свідомості, який активізує діяльність і визначає спрямованість особистості. Інтереси проявляються у прагненні пізнати певні об'єкти і є важливим мотивом моральної діяльності. На ранньому етапі діти спостерігають за діями дорослих, а пізніше розвивається усвідомлений інтерес до поведінки інших. У підлітковому віці інтереси зосереджені на теорії моралі та сенсі життя, а у старшокласників - на дослідженні моралі і щастя [65, с. 14].

Поведінковий компонент включає моральні стосунки та моральні мотиви. Моральні стосунки формуються через взаємодію з іншими людьми та дотримання моральних норм, що виявляється у поведінці і вчинках, хоча інколи ці ставлення можуть бути прихованими і проявлятися лише в конфліктних ситуаціях.

Моральний мотив є результатом активності моральної свідомості і концентрує моральну сутність особистості. Це сукупність причин і доказів, що

обґрунтовують вибір морального вчинку, і є показником рівня моральної свідомості та намірів особистості.

Емоційний компонент моральної свідомості відображає внутрішню чутливість особистості до моральності. Це виявляється у здатності отримувати задоволення від дотримання моральних норм або ж відчувати незадоволення та обурення, коли ці норми порушуються. Моральні почуття, як частина моральної свідомості, мають важливу якісну характеристику, пов'язану з усвідомленням особистістю своїх почуттів, що тісно пов'язано з переконаннями. Поза зв'язком з переконаннями, ці почуття можуть функціонувати як в усвідомленій, так і в неусвідомленій формі.

Згідно з аналізом філософської та психолого-педагогічної літератури, можна дійти висновку, що моральна свідомість є відображенням моральних аспектів подій та вчинків через призму індивідуального сприйняття. Це включає оцінку моральності, вибір і регулювання діяльності відповідно до соціальних інтересів. Моральна свідомість формує уявлення про моральні норми, принципи і цінності, а також включає осмислення особистого досвіду дотримання соціальних стандартів і готовність до моральної поведінки.

У наукових колах досі не існує єдиного визначення структури моральної свідомості. Різні дослідники, такі як О.В. Бондаревська, І.С. Мар'єнко та А.О. Малихін, пропонують свої власні моделі цієї структури, обґрунтовуючи свій підхід і підкреслюючи домінування певних компонентів у складі моральної свідомості.

1.2. Розвиток моральної свідомості у підлітково-юнацькому віці

У процесі адаптації людини до умов існування особистісні когнітивні та інформаційні процеси не є основними факторами: вони розвиваються в контексті соціальних норм і обставин, що впливають на індивідів. Формування і зміна «Я»-

структур відбуваються у соціальному середовищі, де установки і поведінка особистості залежать від навколишніх умов і самоідентичності. Особливо чутливою до соціокультурних впливів є особистість у період дорослішання.

Підлітковий і юнацький періоди становлення особистості є часом формування самосвідомості, коли виникають психосоціальні конфлікти. Зокрема, це може бути протиріччя між відчуттям власної унікальності і сумнівами щодо себе, які можуть призвести до комплексів. Цей період визначається формуванням нової соціальної позиції, що відзначається свідомим ставленням до себе як до частини суспільства. Жан Піаже описував цей процес як перебудову особистості і розвиток «морального реалізму», коли людина дотримується засвоєних правил незалежно від труднощів [32, с. 55].

Еволюційно-історичний потенціал отрочтва виявляється у його ролі як джерела культурних змін. Молодь, будучи джерелом динамічних змін і нестабільності, створює «надлишкові неадаптивні елементи», які сприяють культурному розвитку. За словами О.Г. Асмолова, М.С. Гусельцевої, В.Т. Кудрявцева та інших психологів, сенс цих «неадаптивних елементів» полягає у формуванні варіативних шляхів культурного прогресу.

Підлітковий і юнацький віки є особливо важливими для формування духовно-морального самовизначення і самовиховання. Це зумовлено посиленням уваги молоді до своїх особистісних характеристик, прагненням зрозуміти власну сутність, оцінити досягнення і недоліки, а також проявити людську гідність і самостійність, одночасно зберігаючи єдність з іншими. У цей період посилюється почуття власної гідності і потреба в самоствердженні, що стимулює осмислення власного «Я» і бажання подолати особисті недоліки, сформулювати власні принципи і цінності. Водночас, виникає конфлікт між внутрішніми прагненнями демонструвати свободу і незалежність та моральними нормами, що виходять від дорослих.

Е.О. Помиткін підкреслює, що сучасна молодь стикається з певними соціально-психологічними умовами, які значно відрізняються від минулого: відсутність сімейного контролю та нестача уваги батьків; негативний вплив медіа, інформаційна насиченість при відсутності духовно-морального виховання, а також орієнтація на споживацтво і егоцентризм, що ускладнює моральний розвиток молоді [44, .с 76].

Моральне зростання особистості у динамічному контексті проявляється як комплексний процес, що включає внутрішню актуалізацію таких якостей, як життєвість, свобода, відповідальність, справедливість і совість. І.С. Булах і Ю.А. Алексєєва визначають моральне зростання як процес поступового освоєння морально-духовних взаємодій, тенденцію до досягнення свободи і відповідальності у вчинках та можливість приймати морально відповідальні рішення.

Під час дорослішання, протягом підліткового і юнацького віку, моральне зростання включає засвоєння нових цінностей, здатність до вільного вибору, визнання іншого як особистості, безкорисливе ставлення до людей, об'єктивну оцінку власного морального образу, а також здійснення самоаналізу і регулювання поведінки відповідно до осмислених морально-духовних цінностей.

У підлітковому та юнацькому віці відбуваються значні зміни в моральному розвитку особистості. Більшість підлітків до 13 років переходять від доморального (предконвенціонального) рівня до конвенціонального рівня, де основою є соціальна конформність. У цей період у них виникає мотивація уникнення покарань, вони стають більш слухняними і слідуєть традиційним моральним нормам. Постконвенціональний рівень морального розвитку, що проявляється в юності, вимагає активної розумової діяльності і передбачає використання суб'єктивно значимих аргументів або самостійно обраних етичних принципів.

І.С. Булах і Ю.А. Алексєєва підкреслюють, що в процесі дорослішання морально-духовна самосвідомість особистості формує конструкцію, яка орієнтує та координує соціальні і моральні норми. Ця конструкція, що називається нормативним «Я», допомагає трансформувати соціальні та моральні норми в особисті моральні цінності. Якщо «нормативне Я» є основою самосвідомості підлітка, то його поведінка будується відповідно до прикладів таких висловлювань як «повинно», «треба», «годиться» тощо [11, с. 45].

Формування моральних суджень дітей підлягає впливу різних чинників – від культурних звичаїв і традицій до особистих переживань. Науковці зазначають, що дівчата віком від 10 до 12 років проявляють більше співчуття і турботи порівняно з хлопцями, що пояснюється більш розвиненою здатністю до емпатії у дівчат. Хлопці ж досягають подібного рівня тільки в юності.

М. Хоффман виділяє три основні шляхи морального розвитку:

1. Стимування, засноване на страху – діти навчаються асоціювати покарання з неприйнятною поведінкою, що веде до інтерналізації заборон.
2. Моральна поведінка на основі емпатії і турботи про інших – здатність уявляти почуття інших і розуміти, як власна поведінка впливає на їхній внутрішній стан.
3. Моральний розвиток через формальні операції – набуття досвіду перевірки гіпотез і переоцінки інформації, що характеризується у теорії Л. Колберга.

Ці типи морального розвитку не є хронологічними стадіями і можуть співіснувати в поведінці дорослих. У підлітковому віці їх значимість може змінюватися в залежності від соціальних умов і впливу оточення. Мораль може стати колективістською або індивідуалістичною, гуманною чи антигуманною, залежно від зовнішніх впливів. Страх покарання може зменшитися у неавторитарному середовищі, в той час як емпатія може руйнуватися в умовах суворих реалій, а мораль, заснована на принципах, може зміцнюватися в

інтелектуальних дискусіях. Підлітковий період можна розглядати як етап активної моральної самодіяльності, де поведінка усвідомлено підпорядковується моральним принципам [35, с. 65].

У цьому віці основними моральними змінами є розвиток моральних суджень, переконань, поглядів, а також потреб і вмінь їх застосування на практиці. Ці новоутворення не залежать від думок оточуючих. Як зазначає Р.В. Павелків, моральний розвиток особистості полягає в умінні розуміти і приймати суспільні вимоги, засвоювати моральні норми та формувати поведінку відповідно до них. Моральне мислення підлітків стає більш глибоким і діалектичним, а їх моральні оцінки характеризуються об'єктивністю. Б.Г. Гаппіров, Е.Н. Ольшевська і В.І. Шахов стверджують, що почуття морального обов'язку стає усвідомленим, стабільним і багатогранним, а моральні почуття починають значно впливати на честь як індивідуальну, так і колективну, що проявляється в нетерпимості до аморальних вчинків.

Дослідження показує, що в підлітковому та юнацькому віці особистість розвиває нову соціальну позицію, характеризуючи свідоме усвідомлення себе як частини суспільства і боротьбу між моральними нормами і прагненням до незалежності. Цей період визначається як етап моральної самодіяльності, де особистість свідомо адаптує свою поведінку до моральних стандартів. Розвиток моральної свідомості у підлітка включає засвоєння моральних знань, які стають внутрішніми регуляторами його поведінки. З часом розвиваються моральна самооцінка, рівень моральних прагнень і моральні якості.

Подальші дослідження мають зосередитися на вивченні еволюції моральної самосвідомості в підлітковому і юнацькому віці.

1.3. Психологічна характеристика стилів сімейного виховання

Сім'я є першим і найважливішим середовищем, де ми отримуємо підтримку, любов і виховання. Це коло близьких людей – батьків, братів, сестер та інших родичів – яке безпосередньо впливає на наш розвиток і формування. Вона не тільки забезпечує емоційну підтримку, а й формує наше самовідчуття, стосунки з іншими людьми та світогляд.

В українській педагогіці ХХ століття, глибоке і всеосяжне розуміння ролі сім'ї у вихованні пропонує В.Сухомлинський, видатний педагог і гуманіст. Як директор Павлівської середньої школи у Кіровоградській області, він активно досліджував різні аспекти педагогіки і наголошував на важливості раннього формування моральних цінностей через взаємостосунки в родині. На його думку, ці стосунки є основою морального багатства сім'ї [30, с. 344].

У цьому розділі ми розглянемо, як саме сімейне середовище впливає на наше становлення і чому воно є критично важливим для нашого розвитку.

Спілкування з близькими має вирішальне значення для нашого життя. Батьки, брати, сестри і родичі складають першу підтримуючу команду, у якій ми ростемо. В сім'ї ми вчимося комунікації, вирішенню конфліктів, вираженню і розумінню почуттів.

Наш розвиток безпосередньо залежить від якості взаємин у сім'ї. Гармонійні стосунки з батьками сприяють нашій впевненості та безпеці, що допомагає досягати успіху. Протилежна ситуація – часті конфлікти та непорозуміння – можуть негативно вплинути на нашу самооцінку і загальне здоров'я [15, с. 19].

Сім'я також формує наше розуміння моральних цінностей і принципів. Від батьків ми дізнаємося про те, що важливо в житті, як поводитися з іншими і бути відповідальним.

Сім'я виступає як первинна спільнота, де дитина формує свою особистість і готується до життя. Взаємини в родині визначають, якою буде дитина в соціумі. Згідно з думкою В.С. Кузина, в сім'ї відбувається перше трудове, моральне,

естетичне та патріотичне виховання. Якість цього виховання залежить від того, наскільки розумно налагоджені стосунки в родині.

Родинне виховання – це процес формування дітей у межах сімейного середовища під керівництвом батьків, родичів чи осіб, які виконують роль батьків. Основною рисою цього виховання є те, що воно відбувається в контексті сімейного життя, базуючись на внутрішньосімейних стосунках, обов'язках та родинних традиціях. Його значення полягає у глибокому впливі на всі аспекти фізичного і психічного розвитку дитини.

Головною метою родинного виховання є розвиток особистісних якостей, які допоможуть дитині подолати труднощі та виклики на життєвому шляху. Протягом багатьох поколінь було визначено, що до таких якостей відносяться здоров'я, інтелектуальні здібності, працьовитість, моральні цінності та готовність до сімейного життя. Ці фактори є основною метою родинного виховання.

Зміст виховання в родині визначається як соціальною метою виховання в демократичному суспільстві, так і особливостями родинного середовища.

Сімейне оточення є ключовим у розвитку особистості дитини. Воно впливає на її фізичне, емоційне, соціальне і когнітивне благополуччя [38, с. 65].

Емоційний розвиток. Атмосфера в сім'ї суттєво впливає на емоційний розвиток дитини. Позитивні взаємини сприяють відчуттю безпеки та довіри, що сприяє формуванню впевненості та самооцінки. Протилежні умови – конфлікти та негативне середовище – можуть викликати стрес і емоційні труднощі.

Соціальний розвиток. Сім'я є першою соціальною спільнотою для дитини, де вона навчається взаємодії з оточенням. Це формує соціальні навички, необхідні для успішної інтеграції в суспільство. Відносини з батьками та братами/сестрами визначають розуміння соціальних ролей і навички спілкування.

Когнітивний розвиток. Активна участь батьків у навчальних і розвиваючих заняттях сприяє когнітивному розвитку дитини. Це може включати читання книг,

відвідування культурних установ та розв'язання інтелектуальних задач. Сімейне середовище може стимулювати цікавість та навчальну активність.

Фізичне здоров'я. Спосіб життя батьків, включаючи правильне харчування, регулярні фізичні вправи та дотримання режиму сну, має великий вплив на фізичне здоров'я дитини. Сімейне оточення також визначає ставлення до спорту і активних занять. Фізичне виховання починається з перших днів життя дитини: мати сприяє розвитку м'язів, рухливості та загальної витривалості. Важливість фізичного виховання підкреслюється пріоритетом здоров'я як у родині, так і в державі, через формування здорових звичок, організацію розпорядку дня та спортивні активності [41, с. 315].

Інтелектуальне виховання в родині полягає в активній участі батьків у розвитку розумових інтересів, здібностей та талантів дітей. Воно охоплює формування свідомого ставлення до знань, їх постійне оновлення, а також сприяє освіті і творчому самовдосконаленню. Родина є місцем, де дитина вперше знайомиться з естетичними аспектами природи і навколишнього світу, де формуються естетичні смаки, почуття і розвиваються її природні таланти.

Моральне і ціннісне виховання в сім'ї відіграє ключову роль у формуванні моральних орієнтирів і етичних норм. Поведінка батьків служить прикладом для дитини, формуючи її моральні принципи. Моральне виховання у родині сприяє розвитку гуманістичних якостей особистості, таких як любов, повага, доброта, співчуття, милосердя, чесність, порядність, справедливість і відповідальність.

Трудове виховання в українській родині закладає основи для майбутнього життя дітей. Воно формує розуміння праці як важливої цінності, повагу до трудової діяльності, а також сприяє розвитку працьовитості, господарності та бережливого ставлення до власності і природних ресурсів, готуючи дітей до життя в умовах ринкових відносин.

Всі ці аспекти взаємодіють між собою, впливаючи на поведінку і розвиток дитини. Розуміння цього впливу допомагає батькам створити позитивне і сприятливе середовище для виховання дітей.

Однак сучасна українська сім'я часто стикається з труднощами у реалізації свого виховного потенціалу через різні обставини. Проблеми суспільного виховання та негативні зміни в самій родині, такі як конфлікти між подружжям або порушення емоційного зв'язку з дитиною, ускладнюють засвоєння дитиною норм поведінки і моральних принципів, що може негативно впливати на її особистісний розвиток [18, с. 32].

Отже, родина має вирішальне значення у формуванні особистості і визначає наше майбутнє. Якість сімейного середовища впливає на всі аспекти життя дитини, формуючи її успіх, щастя та самовизначення.

Існує безліч термінів для опису методів виховання підлітків, таких як "тип виховання", "тактика виховання", "стиль виховання" та "батьківська позиція". Усі ці терміни часто використовуються як синоніми, оскільки процес виховання дитини охоплює три основні аспекти: ставлення до дитини, уявлення про неї та способи впливу, включаючи контроль, покарання, заохочення та вимоги. Виховання також включає характер взаємодії з дитиною, її сприйняття та розуміння. Отже, батьківське виховання можна охарактеризувати як комплексну систему, що об'єднує різні почуття і стереотипи поведінки, які застосовуються при вихованні дитини. [12, с. 27].

Дослідження показують, що недостатня увага та гіпоопіка з боку батьків можуть призвести до сенсорного голоду і недорозвиненості вищих почуттів у дітей, що, у свою чергу, може спричинити інфантильність особистості. Наприклад, М.І. Буянов відзначав, що діти, які виросли в умовах такої виховної практики, часто демонструють надмірну рухливість, метушливість і роздратованість. З іншого боку, гіперопіка та жорсткі обмеження можуть викликати невротичний і пригнічений стан у дітей, що може проявлятися в

підозрілості, невпевненості та тривозі, а також у труднощах у спілкуванні з однолітками.

Інтеріоризація методів і навичок контролю, які використовують батьки, є ключовим механізмом формування характерологічних рис дитини, що впливають на її самоконтроль і соціальну компетентність. Адекватний контроль передбачає поєднання емоційної підтримки з високими вимогами, їх чіткістю, несуперечливістю та послідовністю. Діти, яких виховують з використанням адекватного батьківського контролю, відзначаються гарною адаптацією до шкільного середовища і спілкування з однолітками. Вони активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі та емпатичні [39, с. 55].

Е. Шефер виділяє чотири основні стилі виховання в родині, характеристика яких представлена у вигляді схеми, наведеної на малюнку 1.2.

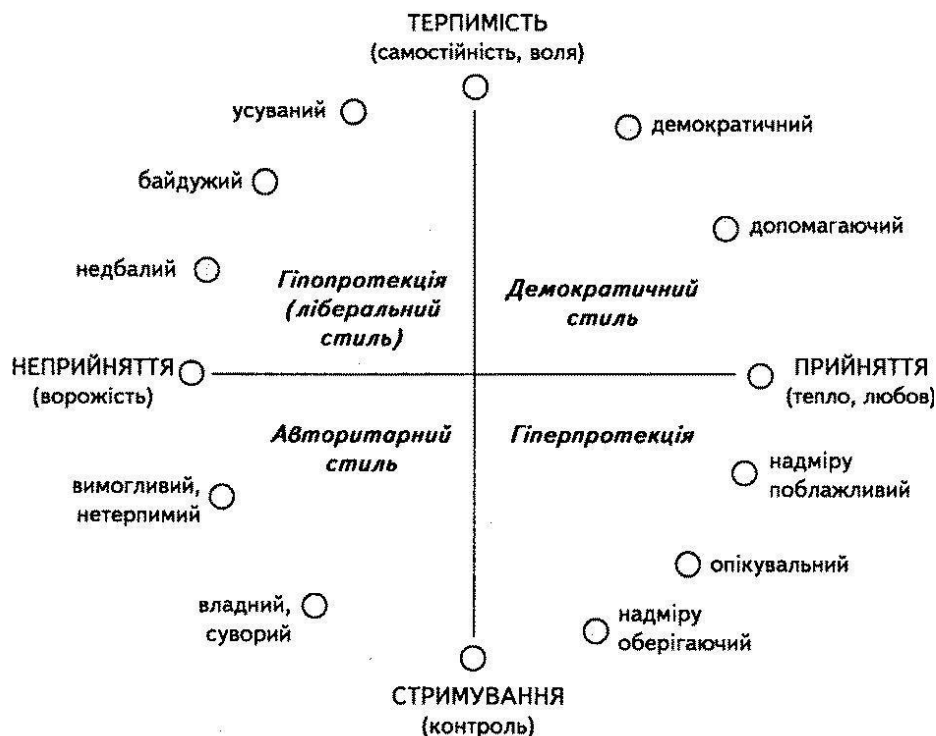

Рис. 1.2. Стилі сімейного виховання за Е. Шефером

Авторитарний стиль виховання, що відзначається жорстким контролем і диктаторським підходом, веде до придушення почуття гідності, ініціативи і

самотійності у дітей. Застосування жорстких наказів, примусу та свавілля з боку батьків негативно впливає на розвиток особистості дитини. Коли батьки примушують дитину підкорятися, вони одночасно знищують важливі якості, такі як самотійність, впевненість у власних силах і почуття власної гідності, що ускладнює розвиток цих рис [38, с.123].

Демократичний стиль виховання, що передбачає співпрацю та взаєморозуміння, спрямований на надання підтримки та допомоги дітям у їхніх справах. Батьки створюють партнерські відносини з дітьми, засновані на взаємній повазі, співчутті і відповідальності за власні дії.

Ліберальний стиль виховання передбачає більшу свободу для дітей і менше втручання з боку батьків. Проте це не означає повної відсутності батьківської уваги та підтримки. Батьки мають допомагати дітям знаходити свій шлях у житті і підтримувати їх у самотійних рішеннях. Варто пам'ятати, що кожна дитина унікальна, і не всім підходить однакова тактика виховання. Надмірна свобода може призвести до почуття самотності та відчуження у дитини, а сім'я може стати формальною.

Потуральний стиль виховання, що характеризується надмірною опікою і безумовною любов'ю, полягає в тому, що батьки намагаються задовольнити всі потреби дитини, уберігаючи її від будь-яких труднощів. Це веде до того, що дитина стає інфантильною, безпорадною та неготовою до відповідальності за свої вчинки. Основною рисою таких дітей є егоцентризм.

Також існує нестійкий стиль виховання, при якому батьки постійно змінюють свій підхід до дитини. Такі перепади створюють у дитини недовіру до батьків, відчуженість і формують установку реагувати не на суть звернень, а на їх форму. Діти можуть намагатися використовувати емоційно сприятливі ситуації для задоволення своїх індивідуальних потреб [15, с. 11].

В. І. Гарбузов визначає три види неправильного виховання, підкреслюючи їх вплив на формування характеру дитини:

- Виховання типу А (неприйняття та емоційне відчуження) характеризується ігноруванням індивідуальних особливостей дитини, суворим контролем та нав'язуванням єдиного правильного поведінкового шаблону;

- Виховання типу В (гіперсоціалізуюче) виявляється в надмірній тривозі батьків щодо здоров'я дитини, її соціального статусу серед однолітків, успіхів у навчанні та кар'єрних перспективах;

- Виховання типу С (егоцентричне) полягає в надмірній увазі до дитини, перетворюючи її на центр сімейної уваги і ігноруючи інші члени родини.

Е. Е. Ейдемільнер доповнює класифікацію стилів виховання такими категоріями:

- Гіпопротекція (недостатня опіка та контроль над поведінкою дитини, брак уваги, тепла і турботи);

- Домінуюча гіперпротекція (поєднання надмірної уваги з великою кількістю обмежень і заборон, що може призвести до нерішучості або прагнення до незалежності у дитини);

- Підвищена моральна відповідальність (покладання на дитину відповідальності за добробут сім'ї, що перевищує її вікові можливості) [21, с. 9.

Більшість дослідників стверджують, що найбільш негативний вплив на дитину має непослідовний та змішаний стиль виховання, а також розбіжності в поглядах батьків на виховання. Це створює постійну непередбачуваність у реакціях батьків, що позбавляє дитину відчуття стабільності та може викликати підвищену тривожність.

1.4. Роль батьків у формуванні моральних цінностей

Важливість ролі батьків у формуванні моральних цінностей у дітей є надзвичайно значною. Батьки є ключовими прикладами для своїх дітей і суттєво впливають на їхні переконання, погляди та моральні орієнтири.

Згідно з Концепцією сімейного виховання в Україні "Щаслива родина" на 2012–2024 роки, сім'я виступає основним соціальним інститутом, який формує майбутні покоління і виховує їх, сприяючи розвитку як окремих громадян, так і держави загалом. Сім'я, як соціальний союзник, допомагає вирішувати суспільні проблеми, зміцнювати моральні цінності, соціалізувати дітей та підтримувати розвиток культури і економіки. Тому суспільство має інтерес у підтримці здорових, фізично і морально стійких сімей, які можуть реалізувати свій соціальний потенціал і забезпечити не лише власне благополуччя, але й загальний прогрес.

Мораль розглядається як система поглядів, норм і оцінок, що регулюють людську поведінку і є однією з форм суспільної свідомості. Народне виховання передбачає формування моральних оцінок на основі ідей добра та справедливості, відповідно до народного розуміння моралі, де моральна людина визначається як шляхетна, добродісна і справедлива. До цих понять відносяться також гідність, людяність і доброзичливість [58, с. 32].

Народна педагогіка акцентує на важливості початку виховання дитини з раннього віку. Г. Ващенко вважає, що виховання слід починати з самого дитинства, і його основою має бути добрий приклад батьків та гармонійне сімейне життя. Він підкреслює, що любов і злагода в родині роблять життя приємним і щасливим навіть у складних умовах, закладаючи основи для формування доброї вдачі у дітей, що є передумовою для щасливого дорослого життя. Перші роки життя дитини та умови її народження мають велике значення. Діти, які народжуються в ненормальних умовах або переживають проблеми під час утробного розвитку, часто мають фізичні і психічні проблеми в зрілому віці. Це важливо враховувати батькам, які прагнуть, щоб їхні діти вирости здоровими і успішними.

Сьогодні вважається, що основні причини моральних проблем у дітей слід шукати у сімейному вихованні. Це пояснюється тим, що в дитинстві батьки мають вирішальний вплив на формування особистості дитини.

Якісне сімейне виховання має певні унікальні характеристики, які значно впливають на розвиток дитини як особистості і майбутнього громадянина. Негативне виховання, навпаки, часто призводить до серйозних дефектів у формуванні необхідних людських якостей, і жодні зовнішні виховні методи не зможуть повністю компенсувати ці втрати. Тому при вирішенні питань запобігання правопорушенням і злочинам серед неповнолітніх, основна увага має бути спрямована на сім'ю і процеси, що в ній відбуваються.

Дитина проводить значну частину свого часу в родинному середовищі, де і відбувається формування її особистості через взаємодію з близькими. Виховання у сім'ї включає передачу певних уявлень і звичок, а діти, спостерігаючи за батьками та іншими родичами, прагнуть їх наслідувати. Сім'я також грає ключову роль у формуванні моральних цінностей дитини [44, с. 63].

Сімейне середовище впливає на розвиток дитини в двох основних аспектах: через свідоме виховання батьків і родичів, які формують її думки та звички, і через наслідування поведінки членів родини. Отже, сім'я визначає основи моральної поведінки і має величезний вплив на формування особистості дитини. Як зазначав Кузьмінський А.І., з раннього віку кожен з нас знає, що таке добро і зло завдяки батькам та близьким родичам.

Сімейне виховання повинно бути орієнтоване на те, щоб уникнути морального лицемірства, формувати моральну стійкість дитини, і прищеплювати їй чесність і принциповість не лише у присутності батьків, але й наодинці, тобто бути чесним перед самим собою, і мати чіткі моральні орієнтири у взаєминах з іншими.

Моральне виховання є складним процесом, що вимагає послідовності та щирості у взаємодії. Поведінка батьків має величезний вплив на моральні

цінності дітей. Для багатьох сімей важливо, щоб людина була працьовитою та дотримувалася моральних принципів. Сімейний клімат визначається багатьма факторами, включаючи моральні цінності, емоційне здоров'я і спільні інтереси. Організація спільного дозвілля може також бути важливою частиною виховання.

Батьки, навіть у найскладніших ситуаціях, повинні поважати почуття гідності дитини, розглядати її як особистість, що розвивається, і прагнути до взаєморозуміння на основі поваги і довіри. Вимоги до дитини мають бути доброзичливими, а родинне середовище повинно сприяти створенню найкращого морального клімату. Головним критерієм оцінки духовно-морального виховання є вміння дітей застосовувати знання про моральні норми у власній діяльності, проявляти увагу, милосердя і готовність до допомоги [43, с. 32].

У житті кожної людини батьки відіграють ключову роль, оскільки вони задають перші зразки поведінки. Діти прагнуть наслідувати своїх батьків, і тому їхній приклад є основою формування особистості. Коли батьки усвідомлюють, що багато в чому формування особистості дитини залежить від них самих, вони намагаються діяти так, щоб їхні вчинки та поведінка загалом сприяли розвитку тих якостей і розуміння цінностей, які вони хочуть передати своїй дитині. Таке виховання стає свідомим, коли батьки постійно контролюють свою поведінку, забезпечують взаєморозуміння та увагу до організації сімейного життя, що створює сприятливі умови для всебічного і гармонійного розвитку дитини.

Отже, можна стверджувати, що ставлення батьків до дитини значною мірою визначає її самооцінку та ідентичність. Батьки формують образ «Я» у дитини, впливаючи на її самооцінку і передаючи їй не лише свої очікування, а й конкретні оцінки, стандарти, цілі, зразки і ідеали, до яких варто прагнути.

Сімейні конфлікти є поширеним явищем у сучасному житті. Люди часто не можуть або не хочуть розуміти один одного, що призводить до сварок не лише між тими, хто має неприязнь, але і між близькими, які живуть разом, люблять

одне одного і створюють сім'ю. Ці конфлікти можуть впливати на стосунки батьків і моральний розвиток дитини.

Дослідження показують, що конфлікти можуть мати як негативні, так і позитивні наслідки, залежно від конкретної ситуації і поведінки сторін. Якщо конфлікт не вирішується конструктивно, а ігнорується або пригнічується, його негативні наслідки можуть проявитися у вигляді тривоги, самотності, низької продуктивності праці, млявості, затаєного гніву, стресу і втоми. Натомість конструктивно вирішений конфлікт може принести позитивні результати: відчуття спокою, задоволення, підвищення енергії, полегшення, радість спілкування, а також сприяти особистісному росту. Він дозволяє людям зрозуміти власні помилки і уникати їх у майбутньому, покращуючи взаєморозуміння і стосунки [35, с. 37].

Однак, одним із негативних аспектів сімейних конфліктів є їхній руйнівний вплив на розвиток дитини. Незалежно від того, чи конфлікт вирішено позитивно чи негативно, сама напружена атмосфера в родині сприймається дитиною як серйозна загроза. Сімейні суперечки можуть формувати у дитини негативну самооцінку і послаблювати взаємодію між батьками та дитиною. Навіть маленька дитина часто плаче, коли батьки сваряться, оскільки вона сприймає підвищені тони як загрозу своєму спокою. Старші діти також страждають від конфліктів батьків, адже такі суперечки створюють атмосферу напруження, в якій ніхто не відчуває щастя. Особливо складно, коли дитина не може висловити свою думку через страх. Це може призвести до розвитку страху агресії, самотійності, близькості або довіри, а також до порушень у розвитку емоційної сфери.

Поведення дитини під час конфлікту також визначається сімейними стереотипами. Відрізняють два основні стилі поведінки в конфлікті: активний і пасивний. Активний стиль характеризується тим, що дитина намагається підкорити інших своїми бажаннями, тоді як пасивний стиль виявляється в

прагненні пристосуватися до обставин і може супроводжуватися почуттям провини, сорому або саморазрушення.

Конфлікти виникають, коли порушуються інтереси і погляди людей, і вони намагаються відстояти свою позицію будь-якою ціною. Але суть конфлікту не стільки в самому протиріччі, скільки в тому, як воно вирішується. Соціальні протиріччя виникають щодня, але тільки деякі з них призводять до конфлікту. Навіть у родинях, де панує любов, конфлікти можуть виникати через егоїзм і прагнення до абсолютного контролю над думками і почуттями партнера. Щасливі сім'ї відрізняються не відсутністю конфліктів, а їхньою здатністю вирішувати їх без серйозних наслідків [67, с. 83].

Сімейні конфлікти є невід'ємною частиною сімейного життя і можуть виникати з різних причин, таких як фінансові проблеми, розбіжності у вихованні дітей, труднощі на роботі та інші обставини. Важливо враховувати, що ці конфлікти можуть мати значний вплив на моральний розвиток дитини.

Відповідно до теорій класичних психотерапевтів, таких як Е. Фромм, Д. Хорні, Е. Еріксон, А. Адлер і К. Юнг, взаємодія з батьками у дитинстві є ключовим фактором формування особистості. Наприклад, Е. Фромм вважав, що характер дитини формується під впливом батьків і розвивається в контексті їх поведінки. Д. Хорні зазначала, що сімейні травми можуть призвести до розвитку базальної тривожності, що, в свою чергу, може вплинути на моральний розвиток дитини. Е. Еріксон акцентував увагу на тому, що особистісні особливості дитини залежать від її стосунків з батьками на різних етапах розвитку, наприклад, у підлітковому віці формується ідентичність, яка може бути наслідком попередніх стосунків з батьками. Таким чином, сімейні взаємодії можуть суттєво вплинути на моральний розвиток дитини та її ставлення до себе і до інших.

Ідеальних батьків і дітей не існує, але батьки мають створювати умови для гармонійного розвитку своїх дітей. Щоб зменшити кількість конфліктів, батькам слід пам'ятати, що їх сварки чує дитина, навіть якщо самі вони швидко миряться

і забувають про проблему, для дитини це може мати тривалий вплив. Особливо сильно конфлікти впливають на молодших школярів, які ще більше залежать від родинного оточення і потребують відчуття безпеки та надійності.

Тип взаємин, що передбачає співробітництво, забезпечує міцний зв'язок між батьками і дитиною, який ґрунтується на спільних цілях, організації діяльності та високих моральних цінностях. Такий підхід допомагає сформувати сім'ю як повноцінний колектив.

О.І. Запорожченко підкреслює важливі характеристики такої родини: чіткий розподіл повсякденних завдань між батьками та дітьми, справедливе розподілення відповідальності за результати спільних дій, а також єдність у цінностях та орієнтаціях. У такій родині, де батьки поважають думку підлітка, спілкуються з ним як з рівним партнером і залучають до конструктивної діяльності, формується гармонійна, відповідальна та ініціативна особистість, здатна інтегруватися в суспільство. [34, с. 10].

Аналізуючи різні типи сімейних стосунків та їхній вплив на соціалізацію підлітка, можна стверджувати, що найбільш сприятливим є тип співробітництва. Відповідно, типи стосунків, такі як диктат, опіка та невтручання, мають негативний вплив, оскільки не забезпечують формування необхідних якостей та моделей поведінки, що потрібні для соціальної інтеграції підлітка [29, с. 55].

Цілеспрямоване виховання в родині має на меті управління процесом соціалізації і залучення підлітка до соціуму. Важливим аспектом є стиль сімейного виховання, який визначає, як батьки впливають на підлітка і формують його особистість. Стиль виховання суттєво впливає на результати соціалізації підлітка.

Психологи виділяють три основні стилі сімейного виховання:

- Демократичний (батьки враховують інтереси дитини, що є стилем «згоди»);

- Авторитарний (батьки нав'язують власну думку дитині, стиль «придушення»);
- Нехтуючий (дитина залишається сама по собі).

Розглянемо вплив цих стилів на соціалізацію підлітка. Демократичний стиль виховання характеризується тим, що батьки надають дитині більше свободи, при цьому залишаючи вимогливість. Вони дозволяють підлітку проявляти самостійність у певних ситуаціях, не порушуючи його права і свободи, і слідкують за виконанням обов'язків. За такого поєднання методів виховання та дружнього ставлення соціалізація підлітка проходить без значних проблем і конфліктів. У родині, де поєднуються повага до гідності і свободи підлітка з контролем і підтримкою, розвиваються активність і усвідомленість, які є основою для формування життєвої позиції підлітка.

Авторитарний стиль сімейного виховання відзначається суворими методами впливу, абсолютним контролем усіх аспектів життя дитини та вимогою беззаперечного підпорядкування наказам батьків без будь-яких пояснень. Підлітки, виховані в таких умовах, часто стають замкнутими і можуть мати проблеми в комунікації з батьками. Неприємні наслідки включають або відкритий опір і конфлікти, або ж адаптацію до жорстоких умов, що призводить до формування невпевненості, страху перед соціальними відносинами та недостатньої самостійності [40, с.65].

Посилена вимогливість і контроль з боку батьків, поєднані з їх негативним ставленням, можуть ще більше ускладнити взаємини з дитиною, призводячи до відчуження. Підлітки, які виростають у таких сім'ях, часто відчують брак батьківської любові, недовіру до людей, а також мають труднощі в соціальних контактах і співпраці.

Таким чином, авторитарний стиль виховання негативно впливає на соціалізацію підлітка, адже формує у нього якості особистості, які ускладнюють інтеграцію в суспільство. Можливі два крайнощі: або підліток приймає

авторитарний стиль як модель поведінки, або стає надмірно пасивним і невпевненим, що свідчить про високий рівень тривожності.

Інший тип виховання, що характеризується відсутністю чітких правил і допомоги з боку батьків, забезпечує дитині вседозволеність, що призводить до розвитку егоїзму та конфліктності, ускладнюючи процес соціалізації.

Сімейний стиль виховання формує поведінкові моделі підлітка, визначаючи його уміння і якості, необхідні для інтеграції в соціум. Як авторитарний стиль, так і стиль невтручання створюють умови для формування несамотійної та невпевненої особистості, що ускладнює її соціалізацію. Лише поєднання уваги, любові та турботи в помірних межах може стати основою для формування повноцінної особистості, здатної жити в суспільстві.

На сьогоднішній день існує проблема поширення педагогічно неспроможних сімей, де виховання підлітка відбувається неналежним чином, що може призвести до асоціальних явищ і негативно вплинути на його соціалізацію. Педагогічні помилки і важка психологічна атмосфера в родині можуть зробити її менш важливою для соціалізації підлітка, поступаючи іншим, менш сприятливим соціалізаційним інститутам [21, с. 88].

Щоб максимізувати позитивний і мінімізувати негативний вплив сім'ї на соціалізацію підлітка, психологи рекомендують батькам виконувати наступні соціально-психологічні функції в межах родини:

- Активно брати участь у сімейному житті;
- Вибирати час для бесід з підлітком;
- Проявляти інтерес до його проблем і допомагати у їх вирішенні;
- Уникати тиску на підлітка, дозволяючи йому приймати власні рішення;
- Підтримувати право підлітка на власну думку;
- Ставитися до нього як до рівноправного партнера, хоча й з меншим життєвим досвідом.

Висновки до розділу 1

Отже, у роботі розкрито теоретичні аспекти процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці, які залежать від стилю сімейного виховання. Досліджено основні підходи до формування моральної свідомості особистості, що розглядається як важлива психолого-педагогічна проблема. Моральна свідомість підлітка формується через взаємодію внутрішніх чинників, таких як особистісні риси та потреби, і зовнішніх – соціальних норм та сімейного виховання.

Розвиток моральної свідомості у підлітковому віці є особливо важливим етапом у житті кожної людини, оскільки цей період характеризується активним засвоєнням моральних норм та формуванням системи цінностей. У підлітків виникають нові психологічні потреби, пов'язані з самостійністю та пошуком свого місця у суспільстві, що вимагає підвищеної уваги до виховання їх моральних переконань.

Психологічні характеристики стилів сімейного виховання визначають різний ступінь впливу на розвиток моральної свідомості підлітків. Авторитарний стиль часто призводить до пасивної або залежної моральної свідомості, в той час як демократичний стиль сприяє формуванню відповідальності та моральної автономії. Ліберальний стиль може мати неоднозначний вплив, створюючи умови для вільного розвитку, але без чітких моральних орієнтирів.

Роль батьків у формуванні моральних цінностей є ключовою, оскільки вони не тільки задають моральні стандарти, але й власним прикладом формують у дітей уявлення про те, що є прийнятним у суспільстві. Сімейна атмосфера, в якій підлітки зростають, впливає на їхню здатність до морального вибору, на їхню готовність нести відповідальність за свої дії та приймати етичні рішення.

РОЗДІЛ 2 Дослідження формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання

2.1 Організація і методи дослідження процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці

Методологічною основою експериментальної частини дослідження особливостей формування моральної свідомості в підлітковому віці залежно від стилю сімейного виховання є системний підхід у вивченні психолого-педагогічних процесів, зокрема розвитку моральних цінностей і переконань підлітків, а також положення про взаємозв'язок між сімейним вихованням та формуванням моральної свідомості особистості.

Емпірична база дослідження: Вознесенський професійний аграрний ліцей, група учнів та їх батьків. У дослідженні приймали участь 20 батьківських пар і 20 дітей (15-16 років). Організація експериментального дослідження включала такі етапи [36, с. 95]:

1. формулювання гіпотези дослідження;
2. обґрунтування вибору методик;
3. визначення генеральної сукупності, формування репрезентативної вибірки, позначення залежних і незалежних змінних;
4. вибір експериментального плану;
5. процедура відбору засобів статистичної обробки та аналізу даних;
6. психолого-педагогічне обстеження;
7. інтерпретація результатів та формулювання висновків.

Перший етап. Гіпотеза дослідження полягає в тому, що стиль сімейного виховання істотно впливає на формування моральної свідомості підлітків, і що підлітки, виховані в умовах демократичного стилю виховання, мають більш

розвинену моральну свідомість порівняно з тими, хто виховувався в авторитарних чи ліберальних сім'ях.

Другий етап. Вибір методик для експериментального дослідження базувався на наступних критеріях:

- методики мають бути максимально інформативними для діагностики рівня розвитку моральної свідомості та стилю сімейного виховання;
- вони повинні бути надійними та валідними для отримання точних результатів [24, с. 85].

Для досягнення мети та підтвердження гіпотези було організоване психодіагностичне дослідження формування моральної свідомості у підлітків залежно від стилю сімейного виховання.

У дослідженні були використані наступні методики:

- 1) Тест для дітей на визначення рівня розвитку моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів.
- 2) Анкета для батьків з питаннями про сімейний клімат.
- 3) Анкета для батьків «Оцінка моральної свідомості власної дитини».
- 4) Методика діагностики «Батьківського ставлення» (А.Я. Варга, В.В. Столін).

Тест, наведений у Додатку 1, призначений для оцінки моральних уявлень та цінностей серед підлітків віком 15-15 років. Результати свідчать, що більшість респондентів стверджують, що завжди слід дотримуватися правди (питання 1). Однак у питаннях про гнучкість моральних переконань залежно від ситуації (питання 5), думки респондентів розділилися [40, с. 65].

Щодо ставлення до крадіжки (питання 2), більшість вважає її абсолютно неприпустимою, що свідчить про загальне прагнення уникати негативних моральних вчинків. Коли йдеться про готовність допомагати іншим (питання 3), респонденти, переважно, висловлюють бажання завжди надавати допомогу, що вказує на позитивне ставлення до співчуття.

У питанні про важливість відданості у стосунках (питання 4), більшість респондентів відзначають її значимість, хоча деякі розглядають відданість як угоду. Щодо можливості зміни моральних переконань (питання 5), більшість визнають таку можливість у певних випадках, в той час як інші вважають свої переконання незмінними.

У питанні про вплив релігії на моральність (питання 6), більшість респондентів вважають, що релігія має суттєвий вплив на моральність. Коли мова йде про відповідальність за свої дії (питання 7), переважна більшість відповіла, що завжди відчуває відповідальність.

Щодо дотримання суспільних правил (питання 8), більшість вважає, що правила слід дотримуватись. Питання про право кожного на власні моральні переконання (питання 9) показало, що більшість респондентів підтримують ідею індивідуального права на власну точку зору.

У питанні про готовність відмовитися від особистих вигод заради інших (питання 10), більшість готові пожертвувати власними інтересами для користі інших. Щодо універсальних моральних принципів (питання 11), більшість вважають, що такі принципи існують [54, с. 78].

Нарешті, в питаннях про дії, які суперечать моральним принципам, але приносять користь іншим (питання 12), більшість респондентів прагнуть знайти альтернативні способи допомоги, які не порушують їхніх моральних переконань.

Згідно з результатами опитування батьків щодо моральної свідомості їхніх дітей (Додаток 2), можна зробити такі висновки:

1. Всі респонденти мають дітей віком від 15 до 16 років.
2. У відповідь на друге питання, 80% батьків оцінили моральну свідомість своїх дітей як високу (4 або 5 балів). Це вказує на те, що вони вважають своїх дітей морально вихованими та відповідальними.
3. Щодо третього питання, батьки вважають, що найважливішими факторами формування моральної свідомості є атмосферу в навчальному закладі

та сімейне виховання. Це свідчить про їхню думку про значний вплив обох середовищ на моральні цінності дітей.

4. Четверте питання показує, що батьки застосовують різні методи виховання, серед яких найпоширенішими є покарання, обмеження, виховання через приклад і похвала. Також відзначено використання трудотерапії, що свідчить про те, що батьки шукають нові підходи до виховання.

5. Оцінка власних зусиль у вихованні моральної свідомості дітей показала, що 50% батьків оцінюють свої зусилля як достатні (4 або 5 балів), що може свідчити про їхню впевненість у правильності своїх методів і ефективності виховання. Інші 50% батьків оцінюють свої зусилля на середньому рівні (3 бали), що може вказувати на їхні сумніви щодо ефективності методів виховання або на усвідомлення складності та тривалості процесу формування моральної свідомості.

Отже, результати опитування демонструють, що половина батьків ставиться до виховання моральної свідомості своїх дітей з великою відповідальністю та свідомістю. Вони активно застосовують різні методи та фактори для формування моральних цінностей у дітей, сподіваючись на позитивний результат [32 ,с. 57].

Аналіз анкети про сімейний клімат (Додаток 3) дозволяє зробити наступні висновки:

1. Загальний настрій у родині. Більшість батьків (44%) вважають атмосферу в сім'ї позитивною або дуже позитивною, що свідчить про стабільність і гармонію в стосунках. Невелика частина батьків (6%) оцінює атмосферу як негативну або дуже негативну, що може вказувати на наявність напруження чи конфліктів у родині.

2. Взаєморозуміння. Практично половина респондентів (49%) вважають рівень взаєморозуміння у родині високим або дуже високим, що вказує на ефективну комунікацію та взаєморозуміння між членами сім'ї. Тільки 5%

батьків оцінюють взаєморозуміння як дуже низьке або низьке, що може свідчити про проблеми в спілкуванні.

3. Підтримка з боку родини. Понад половина батьків (55%) регулярно відчувають підтримку з боку інших членів сім'ї, що підкреслює важливість взаємопідтримки в родинних відносинах. Невелика частина батьків (11%) рідко або зовсім не отримують підтримку, що може вказувати на відчуття ізоляції або відчуження.

4. Конфлікти. Більшість респондентів (57%) визнають наявність конфліктів у сім'ї, але більшість з них вирішують ці конфлікти шляхом обговорення, що свідчить про прагнення до конструктивного вирішення проблем. Лише 5% батьків не можуть ефективно вирішити конфлікти, що може свідчити про труднощі в комунікації або недостатню ефективність методів вирішення конфліктів [24, с. 68].

5. Обговорення важливих питань. Більшість батьків (43%) позитивно ставляться до розмов про важливі питання, що підкреслює відкритість до спілкування з дітьми. Невелика частина батьків (5%) оцінюють ці розмови негативно або дуже негативно, що може вказувати на існування напруження або незадоволення в стосунках з дітьми.

Спільні активності та традиції. Майже половина батьків (46%) мають спільні заняття або традиції з дітьми, що сприяє зміцненню родинних зв'язків.

Цінності. Більшість батьків (62%) активно працюють над вихованням у дітей важливих сімейних і соціальних цінностей, що грає ключову роль у формуванні їх моральних уявлень.

Задоволеність відносинами. Приблизно половина батьків (46%) вважають свої родинні відносини незадовільними, що може вказувати на проблеми, такі як брак часу для спілкування або відчуття нерозуміння.

Взаємодія з дітьми. Більшість батьків (47%) оцінюють свою взаємодію з дітьми як позитивну або дуже позитивну, що свідчить про їхнє бажання бути

ближчими до дітей. Однак деякі батьки (5%) мають негативне або дуже негативне ставлення до взаємодії з дітьми, що може відображати відчуття напруги чи незадоволення.

Щастя в родині. Чверть батьків (25%) не вважають свою родину щасливою, що може бути результатом неоднозначних відчуттів щодо сімейного клімату і відносин. Деякі батьки (6%) відзначають загальне незадоволення сімейним життям, що може свідчити про потребу в поліпшенні родинних відносин.

Загалом, аналіз свідчить про наявність позитивних аспектів у сімейному кліматі, таких як підтримка і взаєморозуміння, але також підкреслює необхідність покращення комунікації та вирішення конфліктів для підвищення рівня задоволеності від стосунків у родині. Негативні відповіді вказують на потенційні проблеми, які потребують уваги і вирішення для створення більш гармонійного родинного середовища [23, с. 52].

Методика діагностики "Батьківського ставлення" (А.Я. Варга, В.В. Столін) призначена для визначення ставлення батьків до їхніх дітей (Додаток 4).

Батьківське ставлення розглядається як комплекс емоцій, поведінкових моделей і способів сприйняття та розуміння дитини, її характеру та вчинків. Опитувальник містить п'ять шкал:

1. «Прийняття – відторгнення» – ця шкала відображає загальне емоційне ставлення батьків до дитини.
2. «Кооперація» – відображає батьківську зацікавленість у справах дитини, що є показником соціально бажаного ставлення.
3. «Симбіоз» – характеризує рівень міжособистісної дистанції у взаємодії з дитиною.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» – показує, як батьки контролюють поведінку дитини.
5. «Маленький невдаха» – відображає, як батьки сприймають і розуміють дитину.

Опитувальник складається з 61 твердження (Додаток 4), на які батьки можуть відповісти як «вірно» або «+», або «невірно» або «-». Ключі до шкал опитувальника:

1. «Прийняття – відторгнення»: 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 16, 20, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація»: 6, 9, 21, 25, 31, 34, 35, 36.
3. «Симбіоз»: 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація»: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький невдаха»: 9, 11, 13, 15, 22, 28, 54, 61.

Для підрахунку тестових балів враховуються правильні відповіді. Високі бали за певними шкалами можуть вказувати на такі тенденції як відкидання дитини, надмірну соціалізацію або інфантилізацію.

Щодо обраної теми дослідження, у психодіагностичній літературі існують різноманітні тестові завдання та опитувальники, спрямовані на дослідження моральної свідомості та стилів сімейного виховання. Після збору даних було проведено кореляційний аналіз отриманих результатів для виявлення зв'язку між стилями виховання та рівнем розвитку моральної свідомості підлітків [33, с. 86].

Узагальнення результатів дослідження включало оцінку моральних цінностей та принципів підлітків, а також виявлення впливу сімейного виховання на формування моральної свідомості. Для обробки отриманих даних була використана комп'ютерна програма Microsoft Excel для статистичного аналізу, а також програмний пакет SPSS v.20 для математичного аналізу [40, с. 65].

Процедура кореляційного аналізу дозволила встановити тісноту зв'язку між стилем сімейного виховання та рівнем моральної свідомості підлітків. Це було здійснено за допомогою t-критерію Ст'юдента, що надало змогу оцінити значущість отриманих результатів. Отже, обраний психологічний інструментарій дозволив визначити рівень моральної свідомості та вплив стилю виховання на

його формування. За допомогою методів статистичного аналізу було оцінено вплив сімейного виховання на розвиток моральної свідомості підлітків [12, с. 54].

Загальний опис дослідження зосереджувався на методологічних підходах, етапах та застосованих методиках. Перше, друге та третє етапи дослідження включали важливі кроки від формулювання гіпотези та обґрунтування методів до організації експерименту та аналізу даних.

На першому етапі формулювалася гіпотеза дослідження, де висувалося припущення про залежність моральної свідомості підлітків від стилю сімейного виховання. Другий етап включав вибір методик, які мали бути інформативними, надійними, та відповідати меті дослідження. На третьому етапі проводилося безпосередньо саме дослідження, аналіз та узагальнення його результатів.

Крім того, було зазначено, що для аналізу використовувалися кореляційний аналіз та статистичні методи за допомогою програм Excel та SPSS. Результати дослідження дозволили зробити висновки про значний вплив стилю сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків.

2.2 Аналіз результатів дослідження рівня моральної свідомості в підлітковому

Емпірична база дослідження: Вознесенський професійний аграрний ліцей, група учнів та їх батьків. У дослідженні приймали участь 20 батьківських пар і 20 дітей (15-16 років).

Для оцінки початкового рівня сформованості основних моральних якостей було проведено дослідження серед підлітків

Для визначення рівня розвитку моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів (див. додаток А). Це дослідження мало на меті виявлення фактичного рівня розвитку моральних якостей у дітей. Важливо зазначити, що

перед проведенням анкетування не проводилась попередня пропедевтична підготовка.

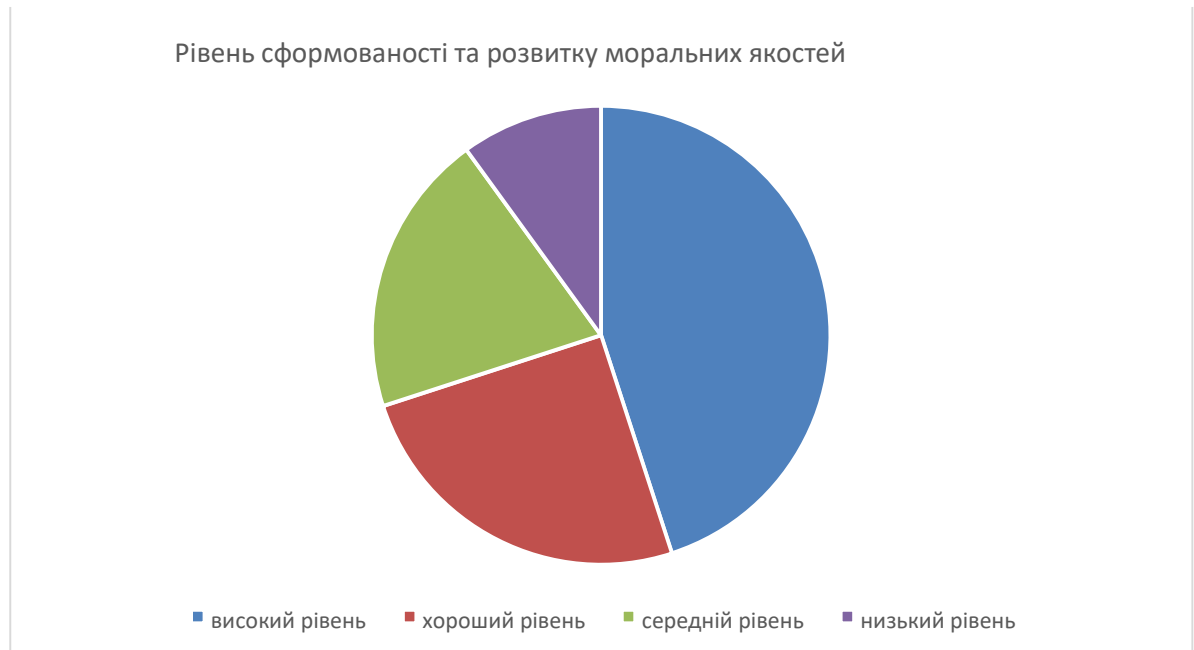

Рис. 2.1 Дослідження групи дітей

При порівнянні результатів анкетування ми виявили деякі незначні відмінності, які можуть бути пов'язані з форматом навчання. Це може пояснюватися тим, що безпосередня взаємодія з дітьми різного віку та дорослими дозволяє дітям отримувати унікальний досвід, який формує їхні моральні цінності та переконання [43 ,с. 78].

Однак, варто зазначити, що більшість дітей продемонстрували високий рівень моральних якостей, що є позитивним сигналом для суспільства і його майбутнього. Це свідчить про те, що більшість дітей виховуються в середовищах, де акцентується гуманізм, співчуття і повага до прав людини. Дитяча мораль формується через позитивні приклади від батьків, вчителів та інших авторитетів, а також завдяки навчанням і вихованню в доброзичливому і толерантному середовищі.

Цей високий рівень моральних якостей у дітей закладає основу для формування більш толерантного, співчутливого і гуманного суспільства, що

сприятиме мирному вирішенню конфліктів та зменшенню насильства. Водночас важливо розуміти, що моральне виховання є безперервним процесом, і суспільство повинно продовжувати підтримувати і розвивати ці моральні цінності у дітей для забезпечення їхнього сталого розвитку як відповідальних громадян.

Для оцінки розвитку моральної свідомості, результати показали, що більшість підлітків продемонстрували конвенціональний рівень моральної свідомості. Цей рівень характеризується спрямованістю на відповідність очікуванням оточуючих і соціальним нормам, без значного врахування особистих наслідків. Відповіді респондентів на дилеми Хайнца свідчать про те, що мораль оцінюється через призму загальноприйнятих суспільних уявлень про правильність і неправильність [53 ,с. 67].

Більшість досліджених показали конвенціональний рівень моральної свідомості, тоді як лише 3 особи виявили предконвенціональний рівень. На цьому рівні моральні оцінки зосереджені на прямих наслідках дій, а не на загальноприйнятих нормах. Основні відповіді респондентів зводяться до:

1. Дій на основі очікування покарання або вигоди.
2. Дотримання встановлених соціальних норм.

Таблиця 2.1.

Рівень розвитку моральної свідомості підлітків (особи жіночої статі)

Номер	Вік	Рівень розвитку моральної свідомості
1.	16	Конвенціональний
2.	16	Конвенціональний
3.	16	Конвенціональний
4.	16	Конвенціональний
5.	15	Конвенціональний

6.	16	Конвенціональний
7.	15	Предконвенціональний
8.	15	Конвенціональний
9.	15	Конвенціональний
10.	16	Предконвенціональний

Таблиця 2.2

Рівень розвитку моральної свідомості підлітків (осіб чоловічої статі)

Номер	Вік	Рівень розвитку моральної свідомості
1.	15	Конвенціональний
2.	15	Конвенціональний
3.	16	Конвенціональний
4.	16	Конвенціональний
5.	16	Предконвенціональний
6.	16	Конвенціональний
7.	15	Конвенціональний
8.	15	Конвенціональний
9.	15	Конвенціональний
10.	16	Конвенціональний

У переважної частини досліджених осіб віком 15-16 рік виявлено конвенціональний рівень моральної свідомості, тоді як у трьох осіб спостерігається предконвенціональний рівень. Більшість відповідей співпадають з результатами молодшої вікової групи і орієнтуються на суспільні потреби та цінності, переважаючи над особистими інтересами. Такі респонденти

акцентують увагу на важливості дотримання соціальних норм, підтримання гармонійних стосунків з іншими та бажанні справити позитивне враження.

Предконвенціональний рівень продемонструвала менша частина учасників. Їхні відповіді відображають індивідуальні моральні принципи, а не загальні соціальні правила. Закон для них розглядається як гнучкий інструмент, який можна адаптувати відповідно до потреб і ситуацій окремих людей. Такі респонденти часто віддають перевагу особистим відчуттям і наслідкам, поступаючися загальноприйнятим нормам заради добробуту людини.

Застосування методики оцінки рівня моральної свідомості виявило, що більшість підлітків демонструють конвенціональний рівень розвитку. Їхні відповіді на моральні дилеми свідчать про орієнтацію на дотримання суспільних норм і правил, бажання бути позитивно сприйнятим соціумом і справляти враження на оточення [40 с. 76].

На предконвенціональному рівні, переважають егоцентричні мотивації. Моральний вибір у таких випадках зумовлений особистою вигодою і можливими наслідками для індивідуума, що є типовим для молодшого віку. Головні умови, що впливають на їхні рішення, це:

1. Уникнення покарання
2. Прагнення до схвалення
3. Вплив на особистий стан

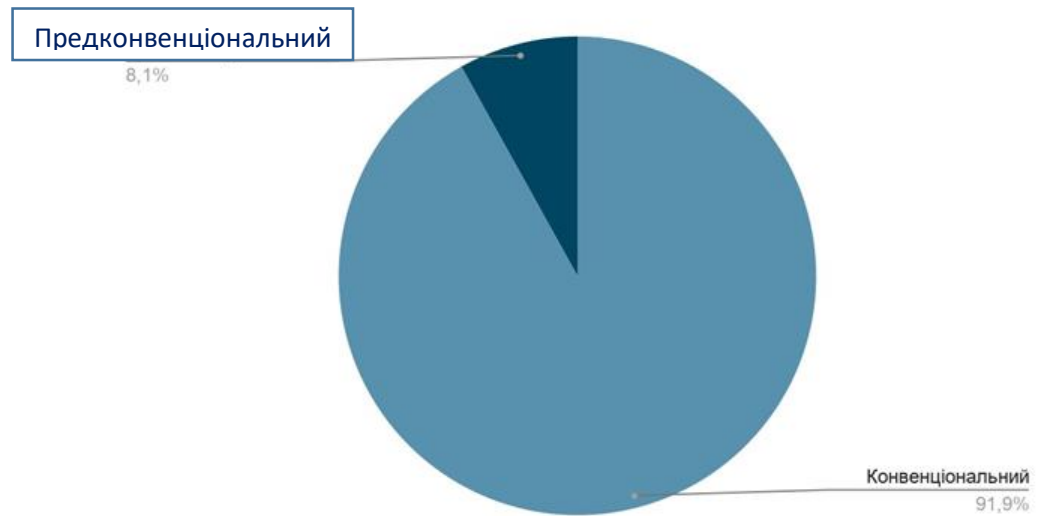

Рис. 2.1 Рівень морального розвитку досліджуваних віком 15-16 років

Загальний рівень моральної свідомості підлітків є досить низьким, що демонструють конвенціональний розвиток. Відповіді на дилеми Хайнца виявляють орієнтацію на суспільні очікування при оцінці моральності дій. Мораль сприймається через призму загальних соціальних уявлень про те, що є правильним і неправильним. Для підлітків віком 15-16 років характерна жорстка прив'язаність до соціальних правил і норм, без розгляду можливих наслідків їх порушення. Правила сприймаються без сумнівів у їх доцільності або справедливості, а моральні рішення часто орієнтовані на очікування сім'ї або суспільства, не враховуючи безпосередні наслідки для індивіда [23 ,с. 58].

Згідно з отриманими відповідями, дівчата схильні вибирати норми та правила, які отримують суспільне схвалення, та враховувати, як їхні дії впливають на думку оточуючих. Хлопці, навпаки, частіше керуються власним розумінням ситуації, балансує між дотриманням законів і можливим їх порушенням в залежності від обставин. Егоїстичні мотиви частіше проявляються у хлопців, тоді як дівчата більше орієнтовані на суспільні стандарти і соціальні інститути.

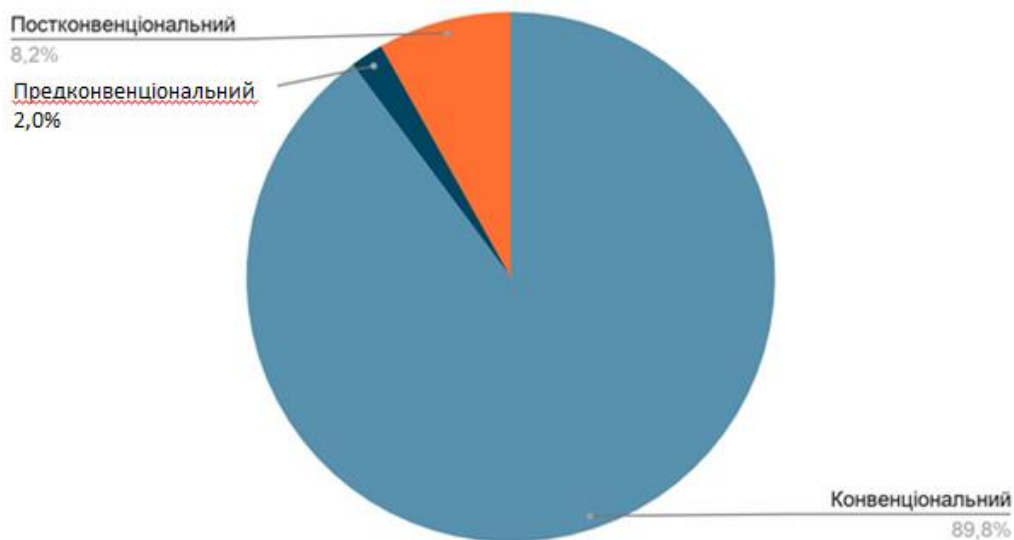

Рис. 2.2. Рівень моральної свідомості дівчат

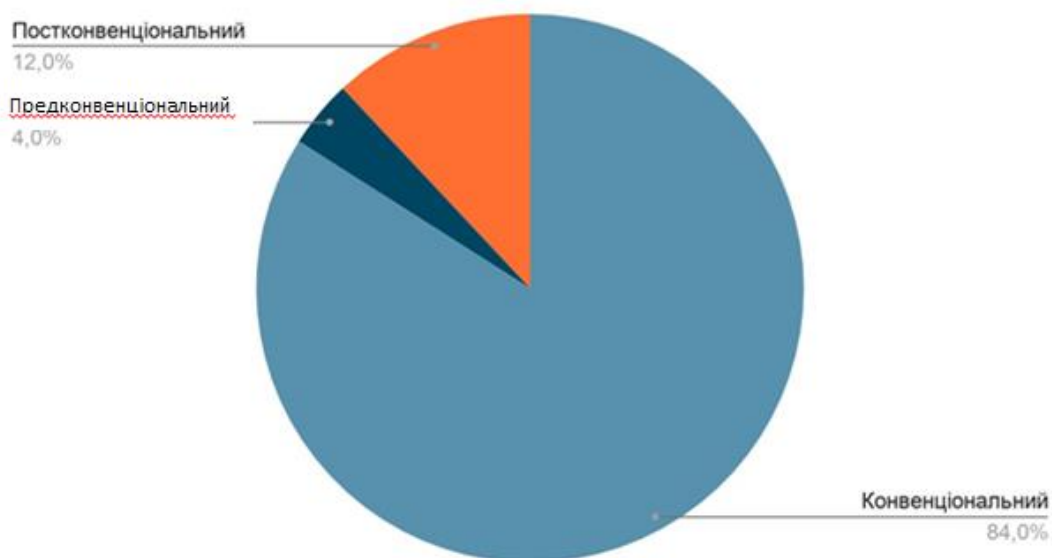

Рис. 2.3. Рівень моральної свідомості хлопців

Аналіз стилю батьківського ставлення за методикою А. Я. Варга і В. В. Століна представлено в діаграмах на рисунках 2.4-2.9.

Що стосується шкали «Маленький невдаха», то результати показані на круговому графіку. 94% батьків отримали низькі бали, що свідчить про їхнє сприйняття невдач підлітка як тимчасових і випадкових, і про віру в те, що підліток сам здатний впоратися з ними. 6% батьків отримали високі бали, що

вказує на їх схильність ставитися до підлітка як до «маленького невдахи», вважаючи його неспроможним і підданим негативним впливам. Цю групу батьків зазвичай складають ті, хто має розлучення. Незважаючи на це, вони демонструють високий рівень контролю над підлітком, вважаючи, що таким чином виражають свою любов і турботу [32 ,с. 68].

Рис. 2.5 «Маленький невдаха»

За шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація» отримані результати такі: 6% батьків набрали високі бали, що свідчить про їх авторитарний підхід до виховання підлітка, де домінує вимога беззаперечного підпорядкування і суворе дотримання дисципліни. Такі батьки можуть нав'язувати свою волю у різних аспектах життя дитини і застосовувати репресивні методи покарання. У 37% респондентів були зафіксовані низькі бали, що вказує на відсутність цього стилю виховання в їхніх сім'ях. Найбільш поширеним є середній рівень оцінок у діапазоні від 3 до 5 балів, що відображає педагогічні здібності більшості батьків, які становлять 57% загальної кількості.

Рис 2.5. «Авторитарна гіперсоціалізація»

За шкалою «Симбіоз» результати виявилися наступними: 11,43% батьків набрали як низькі, так і високі бали. Високі бали свідчать про те, що батьки проявляють надмірну увагу та турботу про підлітка, здійснюючи не тільки зовнішній контроль над його поведінкою, але й прагнучи знати про всі аспекти особистого життя дитини, часто позиціонуючи себе як її друга. Низькі бали, навпаки, вказують на те, що батьки встановлюють значну психологічну дистанцію, мало піклуючись про підлітка. Тим не менш, позитивним є те, що 77,14% батьків показали високі бали на цій шкалі [43 ,с. 67,].

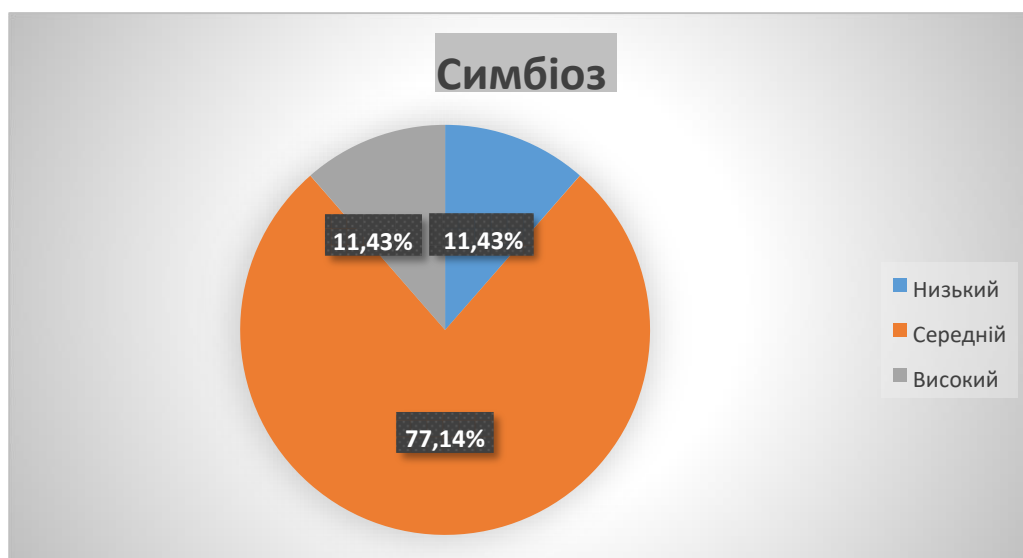

Рис. 2.6. «Симбіоз»

За шкалою «Кооперація» 29% батьків отримали високі бали, що вказує на їхню активну зацікавленість у планах і досягненнях дитини, готовність допомагати їй, високу оцінку інтелектуальних та творчих здібностей підлітка, а також прагнення бути на одному рівні з дитиною. 71% батьків показали середні результати, що також свідчить про їхню зацікавленість у житті підлітків.

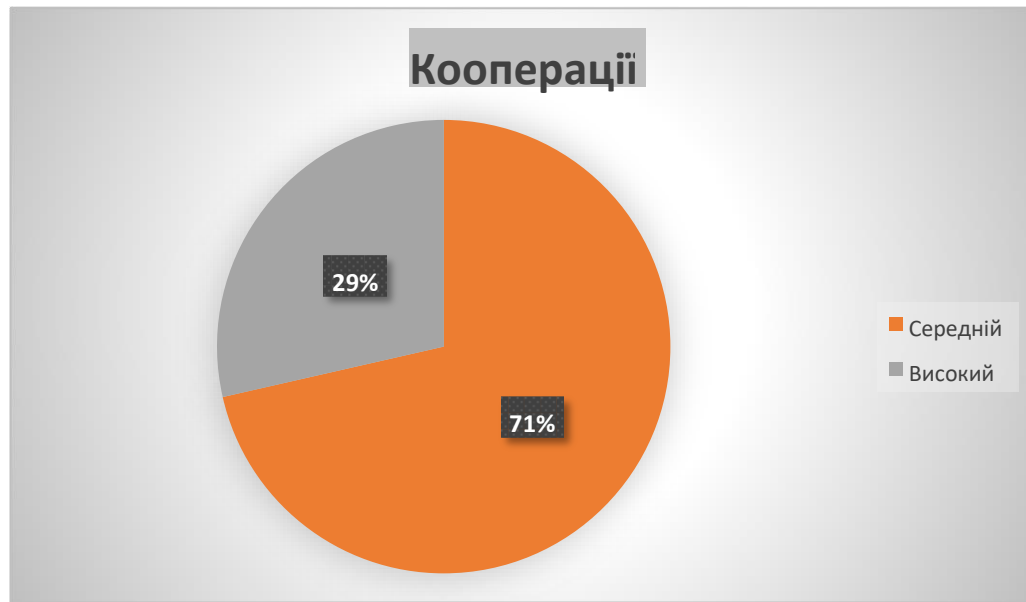

Рис. 2.7. «Кооперація»

За шкалою «Прийняття – відторгнення» 91% батьків демонструють високі оцінки, що вказує на їхню виражену позитивну ставлення до підлітка. Це означає, що батьки приймають дитину такою, якою вона є, поважають її індивідуальність, підтримують її інтереси та плани і проводять з нею багато часу, не нав'язуючи своїх власних поглядів. 9% батьків мають середні бали, що свідчить про двояке ставлення: вони радіють успіхам підлітка і пишаються його досягненнями, але в разі невдачі можуть звинувачувати його.

Рис. 2.8. «Прийняття- відторгнення»

Загальний висновок щодо стилів батьківського виховання можна сформулювати так. Аналізуючи результати високих оцінок по шкалі, ми можемо виділити домінуючі стилі батьківського ставлення.

1. **Шкала «Маленький невдаха»:** 0% батьків отримали високі бали, що свідчить про відсутність такого ставлення серед досліджених. Батьки не сприймають підлітка як невдачу і не вважають його недолугим. Натомість, вони бачать невдачі як тимчасові та вірять у здатність дитини впоратися з труднощами.

2. **Шкала «Авторитарна гіперсоціалізація»:** 6% батьків проявляють авторитарний підхід, встановлюючи жорсткі вимоги і контролюючи поведінку підлітка. Такий стиль обмежує розвиток особистості і характеризується суворими дисциплінарними рамками [24 ,с. 78].

3. **Шкала «Симбіоз»:** 11,43% респондентів демонструють гіперопіку, проявляючи надмірну турботу і контроль над особистим життям підлітка. Це свідчить про намагання занадто сильно впливати на його емоційний світ і особисте життя.

4. **Шкала «Прийняття – відторгнення»:** 91% батьків отримали високі оцінки, що свідчить про їхню емоційну відкритість та прийняття підлітка таким,

яким він є. Батьки активно підтримують інтереси і плани дитини, намагаючись розвивати її самоповагу та дорослість.

5. **Шкала «Кооперація»:** 29% батьків активно підтримують плани і творчі здібності підлітка, виявляючи зацікавленість і бажання допомагати. Це відображає демократичний стиль виховання.

Узагальнюючи, стилі «Кооперація» та «Прийняття – відторгнення» є характеристиками демократичного підходу до виховання, в той час як «Авторитарна гіперсоціалізація» і «Симбіоз» відображають авторитарний і надмірно контрольований підходи відповідно.

Рис. 2.9. Результати анкетування респондентів щодо батьківського ставлення

Стилі виховання можна класифікувати на позитивні та негативні, і кожен з них має свій вплив на формування характеру підлітка. Демократичний стиль виховання, наприклад, має схильність до позитивного впливу, адже він сприяє розвитку самостійності і відповідальності у підлітка. Цей стиль базується на співпраці та взаєморозумінні між дорослими та підлітками, що допомагає підліткам формувати навички комунікації, ухвалення рішень і встановлення

особистих меж. Залучення підлітка до процесу прийняття рішень та підтримка його ініціатив можуть підвищити його самооцінку і сприяти формуванню позитивного характеру, такого як незалежність, відповідальність і довіра.

Інтерпретація, аналіз та узагальнення результатів тесту-опитувальника батьківського ставлення до дітей за методикою Варги - Століна дозволили виокремити різні стилі взаємин батьків з підлітками. Значна частина батьків, а саме 24,2%, сприймають своїх дітей як невдах, ставлячись до них з недовірою, вважаючи їх безпорадними та неспроможними до самостійності. Вони побоюються, що підлітки можуть потрапити під негативний вплив, тому прагнуть оберігати їх від життєвих труднощів, застосовуючи жорсткий контроль.

Інша група, що становить 21,4%, демонструє авторитарний підхід у взаємодії з дітьми, вимагаючи від них суворого дотримання встановлених правил. Цей стиль, відомий як «авторитарна гіперсоціалізація», сприяє розвитку у підлітків пасивності та жорсткого ставлення до оточуючих, що перешкоджає їхньому гармонійному розвитку.

Крім того, 29% батьків проявляють надмірну опіку, зосереджуючи увагу не лише на поведінці дітей, а й на їхніх емоціях, намагаючись повністю контролювати їхнє життя. Цей стиль відомий як «симбіоз», що характеризується тотальною увагою та опікою [24, с. 89].

Аналіз шкали «прийняття-відторгнення» показав, що 12,4% батьків активно занурюються в емоційний світ підлітка, шукаючи нові методи виховання для розвитку самоповаги та дорослості. Вони прагнуть оволодіти основними знаннями про потреби підлітка, зокрема навичками комунікації та дисципліни.

І нарешті, для 13% батьків характерна «кооперація» — вони виявляють інтерес до планів дитини, підтримують її творчі та інтелектуальні здібності, намагаються допомогти в їх реалізації (див. рис. 2.1).

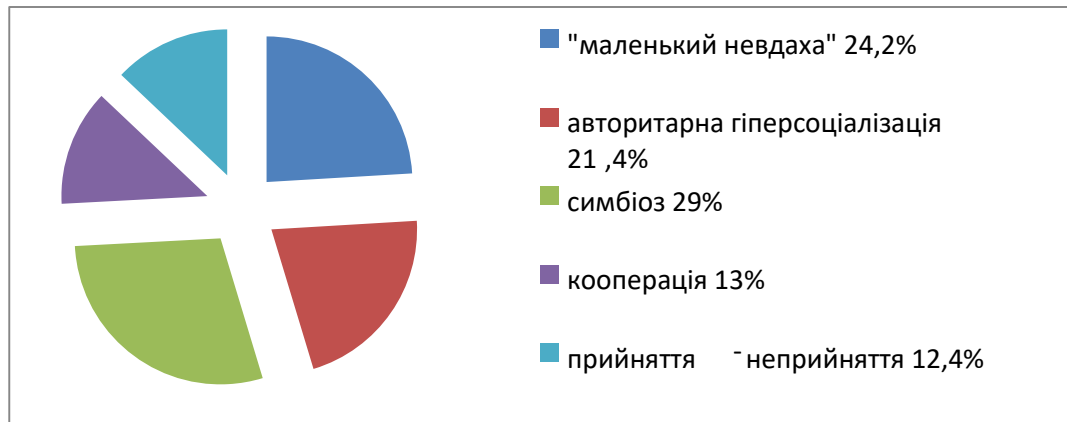

Рис.2.10. Стилi батьківського ставлення до підлітків (у %)

На нашу думку, найбільш сприятливими типами батьківських стосунків є «прийняття» та «кооперація». Водночас «симбіоз» можна віднести до нейтрального рівня взаємин. Негативними ж є моделі «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха».

Результати діагностики, проведеної серед 74 учнів за допомогою опитувальника соціалізації «Моя сім'я», показали, що лише 26% дітей мають гармонійні стосунки в сім'ї. У 27% виявлено менш благополучний рівень, 30% мають задовільні відносини, а 15% опитаних дітей стикаються з проблемними сімейними стосунками.

Цей інструмент дозволив визначити, який з батьків має домінуючий виховний вплив. У більшості родин провідну роль у вихованні відіграє мати (80,6%). Лише в 9,7% сімей головним вихователем є батько, а у 9,7% обидва батьки беруть рівну участь у вихованні. Така ситуація часто спричиняє недостатність батьківської уваги та контролю, що може негативно позначатися на розвитку дітей [34, с. 78].

Порівнюючи результати методик «Моя сім'я» та опитувальника Варги-Століна, можна стверджувати, що у сім'ях з типами батьківських стосунків «маленький невдаха» та «авторитарна гіперсоціалізація» найчастіше спостерігаються проблемні або задовільні взаємини. Натомість типи «прийняття» та «кооперація» сприяють гармонійним стосункам між батьками та підлітками,

тоді як для «симбіозу» характерні як благополучні, так і задовільні рівні стосунків (див. табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

Залежність рівня стосунків в сім'ї від типу батьківського ставлення до дитини

Рівень стосунків в сім'ї	Тип батьківського ставлення					Всього учнів	
	Прийняття	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Маленький невдаха		
Благополучний	2	2	2	1	-	7	26%
Менш благополучний	1	1	-	-	1	3	27%
Задовільний	1	1	2	2	-	6	30%
Неблагополучний	-	-	1	1	2	4	15%
Всього, учнів	4	3	5	4	3	20	100

За результатами методики «Кінетичний малюнок сім'ї», у 45% підлітків було виявлено сприятливу сімейну атмосферу з гармонійними взаєминами. На їхніх малюнках зображені всі члени родини, при цьому дитина знаходиться в центрі, оточена батьками. Усі фігури виглядають охайно, з ретельно промальованими деталями, на обличчях присутні усмішки, а у позах та рухах відчувається спокій. Однак 55% сімей демонструють певні порушення у взаєминах між батьками та дітьми, що негативно позначається на особистісному розвитку підлітка. У цю групу увійшли малюнки, де відсутній хтось із членів сім'ї, підлітки зображують себе сумними, віддаленими від батьків, або ж проявляється напруга та ворожість через штрихування деталей або відсутність окремих частин тіла.

Окремо варто виділити 5% сімей, де батьківські взаємини знаходяться на низькому рівні. На таких малюнках дитина зображена з наляканим виразом обличчя, використано темні кольори, що створює відчуття емоційного напруження. Також проявляється ворожість до батьків через зображення деталей, таких як розведені руки або розчепірені пальці [53, с. 89].

Аналіз результатів інтерпретації симптомокомплексів показав, що сприятлива атмосфера панує в 40% сімей, у 15% виявлено конфліктність, у 15% – тривожність, у 25% – почуття неповноцінності, а в 5% присутня ворожість.

Отримані результати за методиками тест-опитувальника батьківського ставлення та опитувальника для учнів «Моя сім'я» демонструють узгодженість із показниками проєктивної методики «Кінетичний малюнок сім'ї». Після завершення формульального етапу педагогічного експерименту було проведено контрольні зрізи, використовуючи ті ж діагностичні методики, що й на етапі констатуючого дослідження, що дозволило провести порівняння та оцінити зміни (див. рис. 2.3).

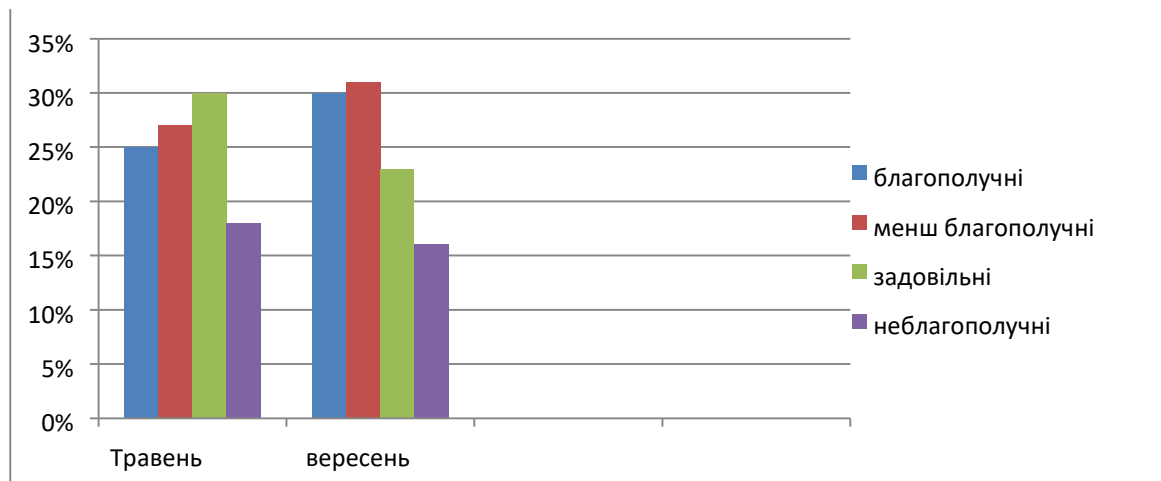

Рис. 2.11. Діаграма рівнів стосунків у сім'ї за результатами констатуючого експерименту (%).

Експериментальна робота показала, що вплив батьків на особистість підлітка значно покращився. Спостерігається явна тенденція до поліпшення сімейних відносин. Якщо до початку формульального експерименту благополучні

стосунки спостерігалися у 25% сімей, а менш благополучні – у 27%, то після проведення роботи ці показники зросли до 33% та 32% відповідно.

Розглянемо результати батьківського ставлення до дітей, а також їх ставлення до різних сторін подружнього життя, сімейних ролей та визначимо сімейний клімат (таблиця 2.4.).

Таблиця 2.4.

Ставлення батьків до дитини (визначення сімейного клімату)

Ознаки	Матері (n=40)			Татусі (n=33)		
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Оптимальний емоційний контакт						
Вербалізація	12,5	82,5	5	12,1	87,9	–
Партнерські стосунки	30	50	20	33,3	39,3	27,4
Заохочення активності	45	30	25	45	6	49
Рівні стосунки	32,5	42,5	25	42	46	12
Надмірна емоційна дистанція з дитиною						
Роздратованість	10	75	15	9	91	–
Суворість	15,5	75	7,5	30,3	66,7	3
Ухилення від конфлікту	40	25	35	51,5	30,3	16,2
Надмірна концентрація на дитині						
Надмірна турбота	5	75	20	3	76	21
Пригнічення волі дитини	15	77,5	7,5	15	72,9	12,1

Страх образити	35	57,5	7,5	15	82	3
Надмірна залежність від сім'ї	27,5	65	7,5	15	54,7	30,3
Придушення агресивності	42,5	52,5	5	21	76	3
Пригнічення сексуальності	62,5	37,5	–	63,6	36,4	–
Надмірне втручання у світ дитини	27,5	57,5	15	21	70	9
Прагнення прискорити розвиток	52,5	30	15,5	42,5	51,5	6

Низький рівень придушення сексуальності дитини свідчить про відкритість до обговорення статевих питань у присутності дітей. Бажання прискорити розвиток дитини більше характерне для матерів, тоді як у батьків це бажання виражене на середньому рівні. Матері прагнуть, щоб діти швидше ставали самостійними та навчилися піклуватися про себе.

Таблиця 2.5.

Ставлення батьків до сімейних ролей

Ознаки	Матері (n=40)			Татусі (n=33)		
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Залежність матері від сім'ї	10	85	5	–	85	15

Відчуття самопожертвування матері	30	55	15	12,1	78,9	9
Сімейні конфлікти	20	65	15	54,7	39,3	6
Надмірний авторитет батьків	5	62,5	32,5	3	78,8	16,2
Незадоволення роллю господині	20	67,5	12,5	9	91	—
Байдужість чоловіка	25	63	12	51,5	30,3	16,2
Домінування матері	12,5	62,5	25	3	63,6	33,4
Несамостійність матері	7,5	87,5	5	42,5	51,5	6

Залежність матері від сім'ї, її відчуття самопожертвування, невдоволення роллю господині, домінування та несамостійність здебільшого проявляються на середньому рівні. Як Хлопці, так і дівчата вважають, що матері вдається збалансувати час між сім'єю та особистими потребами, створюючи комфорт для всіх, при цьому вимагаючи помірної самопожертви заради дітей. Батьки підтримують думку, що жінка має вміти керувати як дітьми, так і чоловіком, вирішувати побутові проблеми та планувати господарські справи, але не надто авторитарно, враховуючи інтереси інших членів родини. Мати також повинна вміти справлятися зі складнощами догляду за дитиною, відповідально підходити до створення належних умов для розвитку, спираючись на підтримку чоловіка та близьких.

Авторитет батьків здебільшого проявляється на середньому рівні, оскільки подружжя вважає, що діти мають довіряти їм, поважати, вважаючи за приклад мудрості, але не беззаперечно підкорятися [30, с. 78].

Конфлікти в сім'ї більш поширені серед дівчат на середньому рівні, тоді як у хлопців вони мають низький рівень. Це можна пояснити тим, що Хлопці загалом більше задоволені сімейним життям і мають менші очікування, тому сприймають конфлікти менш серйозно, інколи ігноруючи їх або недооцінюючи їх важливість.

Байдужість хлопців до сімейного життя має середній рівень у дівчат та низький у хлопців, що свідчить про те, що Хлопці вважають себе активними учасниками виховання дітей і виконують свої батьківські обов'язки.

Отже, загалом ставлення батьків до дітей і ролі в сім'ї є позитивним і сприятливим для формування сімейних уявлень у дітей та їх особистісного розвитку. Однак, під час вивчення структури сімейного образу у дітей, було виявлено, що більшість з них оцінюють сімейну ситуацію як малосприятливу, із середнім рівнем тривожності та конфліктності. Максимально позитивне ставлення до батьків або сім'ї майже відсутнє, знання про особливості сімейного життя є обмеженими, а в ігрових діях діти рідко відображають співпрацю між батьками.

На основі проаналізованих даних ми визначили, який відсоток батьків використовує різні стилі виховання. З'ясувалося, що більшість батьків (62%) дотримуються конструктивного стилю спілкування з дітьми, тоді як третина (38%) застосовує деструктивний підхід.

Серед особливостей характеру дівчаток, вихованих в деструктивних сім'ях, можна відзначити наявність специфічного комплексу рис особистості. Вони проявляють тенденцію до ризику, безтурботності, сміливості, нерегульованості у виборі партнерів для спілкування, значущість соціальних контактів, а також прагнення до лідерства і імпульсивності. Водночас ці дівчатка

виявляють соціальну несміливість, страх перед дорослими, та підвищену чутливість до потенційної загрози з їхнього боку, чого не спостерігається у дівчаток, вихованих в конструктивних умовах.

Хлопчики, які виховуються в деструктивних сім'ях, часто мають ознаки надмірної фемінності в особистісних рисах. Їхній розвиток показує ознаки затримки в інтелектуальному і вольовому розвитку, що підтверджує вплив стилю виховання на формування їх особистості.

Була розроблена система методів для психологів, спрямованих на покращення відносин між батьками і підлітками. Наше дослідження вказує на те, що психологічна допомога має зосереджуватись на сім'ях, де умови для виховання дітей є несприятливими, і метою такої допомоги повинно бути створення умов для позитивного психологічного розвитку підлітків.

Робота шкільних психологів з батьками включає індивідуальні консультації, батьківські збори та тренінги. Завдання психолога полягає в навчанні батьків самостійно налаштовувати свою поведінку при взаємодії з дитиною. Батьки повинні зрозуміти, що не існує єдиного правильного способу вирішення будь-якої проблеми.

Основним методом роботи з групою є інтеракційний підхід, який акцентує увагу на механізмі зворотного зв'язку, емоційній підтримці, моделюванні конфліктних ситуацій та виборі способів їх вирішення.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Отже, у данному розділі були розглянуті різні аспекти формування моральної свідомості в підлітковому віці. Спочатку було організовано і проведено дослідження процесу формування моральної свідомості підлітків, зокрема розглянуто організаційні аспекти та методи, що використовувалися для вивчення цієї теми. У дослідженні застосовувалися кілька основних методик,

включаючи тест для дітей на визначення рівня розвитку моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів, анкети для батьків щодо сімейного клімату та оцінки моральної свідомості дітей, а також методику діагностики батьківського ставлення.

Аналіз результатів дослідження рівня моральної свідомості в підлітковому віці виявив суттєві зміни після впровадження корекційних заходів. Дані, отримані в результаті повторних діагностик, показали значне покращення рівня усвідомлення моральних цінностей і принципів серед підлітків.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЗАЛЕЖНО ВІД СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

3.1. Рекомендації щодо підвищення рівня моральної свідомості в підлітковому віці

Визначивши основні підходи до сім'ї як психологічного явища та концептуальні аспекти її функціонування як системи, ми зосереджуємося на процесі адаптації життєвих координат у межах сімейної системи. Це охоплює подружжя, батьків та сиблінгів, враховуючи їхню готовність до змін і розвиток.

Наше припущення полягає в тому, що ефективність сімейної єдності як системи залежить від здатності та готовності її членів реалізовувати ці процеси.

Основним компонентом психологічної допомоги є вибір та застосування методів, що стимулюють позитивні зміни в особистості та її взаєминах з іншими, а також розвиток продуктивної взаємодії. Психологічна допомога включає вивчення результатів діагностики та розробку умов, що сприяють позитивному розвитку особистості та сім'ї, формування конструктивного ставлення до себе та оточення, а також адаптації до соціального середовища. Розробляється індивідуальна або групова програма допомоги, що враховує специфічні потреби кожної людини або сім'ї.

Важливо при реалізації психологічної допомоги застосовувати педагогічні моделі, зокрема психоедукацію, яка включає розширення знань про сімейні стосунки, особливості виховання, а також розвиток соціальних умінь і навичок через бесіди, групові дискусії та аналіз ситуацій. Це також включає пошук ресурсів для саморозвитку, надання інформації про функціонування сім'ї, вікові психологічні особливості та можливості додаткової допомоги. Важливими аспектами є аналіз негативного досвіду, батьківських установок, оптимізація сімейних стосунків і виховання, а також розвиток навичок спілкування, саморегуляції і самопізнання [47, с. 89].

Психологічне консультування орієнтоване на вирішення проблем міжособистісного та внутрішньоособистісного характеру. Індивідуальне консультування має на меті допомогти людині краще зрозуміти суть своїх проблем, зменшити емоційне напруження, усвідомити ситуацію та розширити своє бачення власної особи, сімейних відносин і навколишньої реальності. Це дозволяє новим способом оцінювати ситуацію, знайти альтернативні варіанти поведінки, взяти на себе відповідальність за власний внесок у проблеми та зміцнити віру у власні сили для подолання труднощів, в першу чергу шляхом зміни власного ставлення і поведінки.

Групове консультування включає участь всіх членів сім'ї і застосовується, коли проблеми охоплюють всю сімейну систему. Таке консультування організовується через групи, які можуть включати подружжя, батьків або сиблінгів, залежно від стадії роботи з сім'єю. Робота з подружжям фокусується на спільних консультаціях, де видно звичні моделі взаємодії. Завдання полягає в усвідомленні конфліктних і непродуктивних форм взаємодії та пошуку нових, конструктивних варіантів.

Психологічна робота з батьками, як командою або окремо, допомагає виявити проблеми, з якими вони стикаються, особливо якщо основною скаргою є проблемна дитина. Особливості їхньої взаємодії під час консультування допомагають виявити проблеми, про які важко говорити, і з'ясувати, що визначає характер стосунків у сім'ї. Це дозволяє звернути увагу на зразки стосунків, що проявляються у поведінці батька і матері [32, с. 67].

Основним методом консультування дітей є бесіда як специфічна форма взаємодії між психологом і клієнтом. Незалежно від вибраного підходу, важливо, щоб батьки були присутні на консультаціях, навіть якщо вони лише спостерігають. Це дозволяє підтримувати позитивні якості дитини і навчати батьків, як їх розвивати.

Згідно з теоретичними підходами, визначеними в дисертації, та результатами емпіричних досліджень, використовуються психотерапевтичні техніки, які довели свою ефективність на практиці.

Для психоедукаційного та психоконсультативного процесів застосовуються техніки, що сприяють глибшому розумінню сімейної ситуації. Серед них:

1. Діаграма сім'ї – інструмент для вивчення внутрісімейних взаємин. У нашій практиці використовувалася діаграма, розроблена М. Боуеном у 1978 році, яка аналізує сімейні стосунки в контексті міжпоколінного підходу. Мета – отримати повну картину сімейного життя через вертикальний підхід, виділити

неусвідомлені аспекти і розкрити "таємниці" сімейної системи. Діаграма ілюструє взаємозв'язки членів сім'ї і їх позиції через символи, що допомагає виявити важливі аспекти для подальшого аналізу, такі як ідентифікований пацієнт, емоційний процес у ядерній сім'ї, конфлікти між подружжям, рівень диференціації і триангуляції.

2. «Сімейна скриня» – це ще одна потужна техніка у сімейній психотерапії, що допомагає досліджувати внутрішні сімейні конфлікти та неусвідомлені потреби. Її тривалість залежить від тяжкості психічних проблем у членів родини, глибини міжособистісних конфліктів і мотивації сім'ї до терапевтичних змін. Клієнтам пропонується уявити «сімейну скриню», що містить не лише незадоволені потреби та конфлікти, але й архетипові образи, які відображають екзистенційні ситуації. Вміст цієї метафоричної скрині складає життєвий досвід, сімейні цінності, установки та традиції, а також невидимі страхи, заборони і неусвідомлені установки. У сімейній скрині накопичені таємниці, міфи і переконання, які формують особистість і передаються з покоління в покоління. Ці фактори включають стиль спілкування, сімейні ролі, ставлення до родичів, стратегії вираження емоцій і традиції [45, с. 78].

3. «Написання казки» – це техніка психотерапії, що використовує казковий формат для інтеграції особистості, розвитку творчих здібностей та розширення свідомості. Робота з казками складається з семи основних етапів:

4. Написання казки з використанням семи персонажів (Цар, Цариця, Оленка, Іванко, Добра Фея, Зла Чаклунка, Мудрий Старець).

5. Аналіз емоцій і вражень від казки, їх описання і фіксація.

6. Визначення основної теми казки: що вона навчає, які цінності, ментальні та емоційні аспекти в ній присутні.

7. Аналіз персонажа головного героя з різних аспектів – образ себе, кінцева мета, мотиви дій, взаємодія зі світом.

8. Аналіз символічного значення образів казки на особистому та глибинному рівнях.

9. Розробка висновків про конфліктний та ресурсний зміст казки, рівень сформованості морального імунітету.

10. Визначення перспективних завдань, основної проблеми і ресурсів для її вирішення, пошук індивідуальних засобів для розвитку морального імунітету.

Використовуючи ці методи у психодіагностичній, психоедукаційній та психоконсультативній роботі, ключовим залишається метод бесіди. Основні принципи бесіди включають чесне і відверте вираження думок і почуттів (саморефлексія), відповідність вербальних і невербальних проявів (конгруентність) і врахування рівня розуміння (емпатія). Важливо уникати триангуляції у конфліктах, проявляти достатній рівень диференціації і не використовувати невротичні захисні механізми [54, с. 78].

Результати психодіагностичних процедур дозволяють підкреслити наступні аспекти:

1. Системний контекст психологічної підтримки: Психологічне втручання в сім'ї, де діти демонструють проблемну поведінку, базується на принципі, що будь-яке втручання в життя одного члена родини має на меті позитивний вплив на всю сім'ю. Система взаємодії між особистістю і сімейними стосунками створює замкнутий цикл, в якому стиль спілкування та батьківські підходи до дитини взаємодіють з особистісними характеристиками дитини, що постійно відтворюється.

2. Мета психологічної допомоги: Основне завдання полягає в розриві цього циклу та створенні нових конструктивних варіантів сімейного функціонування. Це досягається шляхом реалізації програми, що розроблена на основі результатів емпіричного дослідження особистісних і міжособистісних аспектів родин.

3. Структура формувальних заходів в експериментальній групі: Програма формувальних заходів була чітко структурована і організована на основі психологічних принципів. Вона включала:

- На рівні психодіагностики: стандартизовані та проєктивні методики.
- На рівні психоедукації: психопрофілактичні прийоми і просвітницькі заходи, орієнтовані на усунення прогалин у психологічних знаннях.
- На рівні психоконсультації: бесіди та інтерпретації, спрямовані на поліпшення взаємодії в родині і впровадження психотехнік, таких як «Сімейна скриня», «Написання казки» та «Діаграма сім'ї», з наступним зворотним зв'язком.

Покращення морального виховання підлітків у літньому таборі:

Ефективність виховання моральних цінностей забезпечувалася за допомогою педагогічних умов, розроблених у дисертації. Основні умови включали:

- Усвідомлення підлітками важливості моральних цінностей для суспільства та особистості.
- Урахування особистісного досвіду моральної поведінки підлітків.
- Готовність педагогів підтримувати самовиховання підлітків у сфері моральних цінностей.

Реалізація цих умов створювала в літньому таборі середовище, яке сприяло духовному збагаченню, розвитку рефлексії, підтримці ініціативності підлітків і викликанню позитивних емоцій від діяльності. Це, в свою чергу, сприяло почуттю внутрішньої свободи, особистісному зростанню та усвідомленню власної унікальності [40, .с 67].

Перша умова – усвідомлення підлітками важливості моральних цінностей для суспільства і особистості. Це включає стимулювання підлітків до роздумів про моральні цінності, формування у них моральних емоцій і почуттів, а також розвиток почуттєво-емоційної сфери.

Другий педагогічний аспект – інтеграція особистісного досвіду підлітків у моральному вихованні – сприяв їхньому самовихованню моральних цінностей через використання різних виховних методів, таких як аналіз моральних ситуацій, обговорення виборів, проєктні методи та бесіди. Ця умова включала використання емоційно-образних форм виховання, знайдених у мистецтві та українській літературі, що відображає духовну сутність українського народу і його цінності, такі як щирість і миролюбність. Педагоги заохочували підлітків знаходити сенс у моральних цінностях, формувати свої моделі поведінки і критично оцінювати впливи на їхній моральний і духовний стан. Це передбачало перехід від авторитарних методів до суб'єкт-суб'єктних, рефлексивних, що підвищували енергетичний потенціал виховного процесу [43, с. 67].

Третій аспект ефективності морального виховання – готовність педагогів підтримувати самовиховання підлітків для формування моральної свідомості. Педагоги використовували методи для створення духовно збагаченого середовища в таборі і організовували складні моральні ситуації, що дозволяло підліткам проявити свою моральну усталеність через спільну діяльність. Співтворчість з підлітками та віра в їхні можливості стали важливими елементами виховання моральних цінностей. Педагогічна підтримка включала знання методик формування свідомості та організації практичної діяльності.

Корекційно-розвивальна робота з підлітками проводилась на кількох рівнях:

1. Психофізіологічний рівень – оцінка розвитку основних фізіологічних і психофізіологічних систем підлітка, які формують його внутрішню основу.
2. Індивідуально-психологічний рівень – аналіз розвитку ключових психологічних систем підлітка.
3. Особистісний рівень – вивчення унікальних характеристик особистості підлітка як цілісної системи, його відмінностей від інших осіб на цьому етапі розвитку.

4. Мікрогруповий рівень – вивчення особливостей взаємодії підлітка з оточенням та групами, що дозволяє забезпечити індивідуальний підхід.

5. Соціальний рівень – вивчення форм взаємодії підлітка з більш широкими соціальними структурами і суспільством в цілому.

Основні форми роботи включали групову діяльність (соціально-психологічні тренінги, бесіди, квести, флешмоби, круглі столи) та індивідуальні заняття (персональні бесіди, ігри, вправи, психодіагностика). Дискусійний характер заходів допомагав створити довірчу атмосферу, що дозволяло підліткам відкрито обговорювати важливі для них теми. Табір також пропонував підліткам можливість займатися улюбленими справами в гуртках, творчих майстернях і спортивних секціях, а також брати участь у квестах і флешмобах [64, с. 87].

Пропонований план психологічного тренінгу для батьків і підлітків, спрямований на корекцію стилю сімейного виховання та підвищення формування моральної свідомості підлітків. Тренінг складається з 7 занять.

Заняття 1: Вступ і ознайомлення

Мета: Ознайомлення учасників з метою тренінгу, встановлення довірчої атмосфери, визначення очікувань.

- **Час:** 1,5 години
- **Зміст:**

Вступна частина: пояснення структури тренінгу, важливості морального розвитку підлітків.

Ознайомлювальні вправи: «Коло знайомства», обговорення очікувань.

Метафора «Дерево моральних цінностей» – що таке моральна свідомість, її значення у підлітковому віці.

Домашнє завдання: Рефлексія на тему «Моральні цінності в моїй родині».

Заняття 2: Стилi виховання i їхній вплив на дітей

Мета: Вивчення стилів сімейного виховання та їх впливу на формування моральної свідомості.

Час: 1,5 години

Зміст:

Лекція: стилі виховання (авторитарний, ліберальний, демократичний) та їхній вплив на моральний розвиток дитини.

Групова робота: Визначення стилю виховання у своїй родині.

Вправа «Карта виховних підходів»: аналіз індивідуальних підходів у вихованні.

Домашнє завдання: Спостереження за своєю взаємодією з дитиною протягом тижня.

Заняття 3: Розвиток моральної свідомості у підлітків

Мета: Формування розуміння етапів морального розвитку підлітків та чинників, які на нього впливають.

Час: 1,5 години

Зміст:

Лекція: Етапи розвитку моральної свідомості підлітків.

Вправа «Ситуація морального вибору»: аналіз реальних ситуацій морального вибору підлітків. (Додаток Д)

Групова дискусія: Як стилі виховання впливають на рішення підлітків.

Домашнє завдання: Аналізувати моральні дилеми в житті підлітків.

Заняття 4: Емоційна підтримка і моральне виховання

Мета: Підвищення рівня емоційної підтримки з боку батьків, як важливого чинника у моральному вихованні.

Час: 1,5 години

Зміст:

Вправа «Емоційна валіза»: учасники визначають свої емоції і почуття, пов'язані з вихованням [43, с. 67].

Обговорення: Яким чином емоційна підтримка допомагає підліткам у моральному виборі?

Вправа «Розуміння через співпереживання»: розвиток емпатії між батьками і дітьми.

Домашнє завдання: Впроваджувати елементи емоційної підтримки у взаємодії з дітьми.

Заняття 5: Вирішення конфліктів у сім'ї

Мета: Навчити учасників ефективних методів вирішення конфліктів і підвищення взаєморозуміння.

Час: 1,5 години

Зміст:

Вправа «Рольові ігри»: учасники програють конфліктні ситуації і вчаться їх розв'язувати.

Групова дискусія: Вплив конфліктів на моральний розвиток підлітків.

Вправа «Вирішення через діалог»: розвиток навичок ведення конструктивних переговорів.

Домашнє завдання: Практикувати нові методи вирішення конфліктів.

Заняття 6: Формування моральних цінностей через особистий приклад

Мета: Підвищити усвідомленість батьків про вплив їх особистого прикладу на формування моральної свідомості дітей.

Час: 1,5 години

Зміст:

Лекція: Вплив батьківського прикладу на розвиток моральних цінностей у дітей.

Вправа «Моральні орієнтири»: учасники аналізують свої власні цінності.

Вправа «Дзеркало поведінки»: як поведінка батьків відображається на дітях.

Домашнє завдання: Усвідомлювати свої вчинки та їх вплив на дитину протягом тижня.

Заняття 7: Підсумки і рекомендації

Мета: Підведення підсумків тренінгу, обмін досвідом, рекомендації щодо подальшого розвитку.

Час: 1,5 години

Зміст:

Підсумкова дискусія: Як змінилися стиль виховання і сприйняття моральних цінностей у підлітків.

Вправа «Дерево успіху»: учасники діляться своїми досягненнями та відчуттями від тренінгу.

Рекомендації: Наступні кроки для подальшого розвитку моральної свідомості у дітей.

Домашнє завдання: План на майбутнє для вдосконалення виховного процесу.

Реалізація розробленого психологічного тренінгу, спрямованого на корекцію стилю сімейного виховання та розвиток моральної свідомості у підлітків, може суттєво вплинути на поліпшення взаємовідносин у сім'ї, а також на процес морального формування молоді. Ефективність тренінгу забезпечується кількома факторами, серед яких комплексний підхід до роботи з батьками і підлітками, глибоке розуміння процесів морального розвитку та навичок виховання, а також індивідуальна й групова робота з учасниками.

Підсумкове заняття, присвячене аналізу досягнень і рекомендаціям, допомагає батькам і дітям усвідомити прогрес, досягнутий під час тренінгу. Це мотивує їх продовжувати працювати над розвитком моральної свідомості і покращенням стилю виховання навіть після завершення занять. Довготривалий вплив тренінгу полягає у покращенні якості взаємодії між батьками і підлітками, що сприяє кращому моральному вихованню, більшій відповідальності підлітків за свої вчинки і гармонізації стосунків у родині [40, с.65].

Отже, реалізація тренінгу є дієвим способом корекції стилів виховання та розвитку моральної свідомості у підлітків. Тренінг не лише надає батькам та дітям знання і навички, але й змінює їхню поведінку та взаємодію, що є важливою умовою для гармонійного розвитку моральних цінностей у підлітковому віці.

3.2. Результати корекційної роботи з формування моральної свідомості в підлітковому віці

Після завершення тренінгової програми, спрямованої на корекцію стилю сімейного виховання та формування моральної свідомості підлітків, була проведена повторна діагностика. Метою цієї діагностики стало оцінювання змін у розвитку моральних цінностей у підлітків, а також зміни в сімейному кліматі та ставленні батьків до процесу виховання.

Результати тесту для дітей на визначення рівня розвитку моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів. Після проведення тренінгу було зафіксовано помітне зростання рівня усвідомлення моральних цінностей у підлітків. Якщо до тренінгу більшість учасників демонструвала лише базові знання про моральні принципи, то після занять їх розуміння суттєво поглибилося. Підлітки почали активніше використовувати моральні критерії для оцінки своїх вчинків, зросла їхня здатність до емоційного співчуття та відповідальності за свої дії.

Зокрема, середній рівень розвитку моральних цінностей за шкалою тесту збільшився на 25%. Такі зміни свідчать про успішне формування більш усвідомлених моральних орієнтирів у підлітків. Вони почали краще розуміти вплив своїх рішень на оточення, що є ключовим фактором розвитку моральної свідомості [61, с. 56].

Результати анкети для батьків з питаннями про сімейний клімат. Анкета для батьків, яка оцінювала сімейний клімат, виявила покращення взаємодії між

батьками і дітьми. До тренінгу велика кількість батьків відзначала наявність конфліктів і недостатній рівень розуміння з боку підлітків. Однак після участі у тренінгу, який сприяв розвитку емпатії та вмінню відкрито обговорювати свої емоції, було зафіксовано значне зменшення кількості конфліктів у родинях.

Батьки почали відзначати, що підлітки стали більш відкритими до обговорення важливих тем, а атмосфера в сім'ї стала більш гармонійною. 85% опитаних зазначили, що після участі в тренінгу вони стали краще розуміти своїх дітей, а 70% батьків повідомили про покращення взаємин у родині загалом.

Результати анкети для батьків «Оцінка моральної свідомості власної дитини». Анкета для батьків щодо оцінки моральної свідомості їхніх дітей виявила, що після тренінгу підлітки стали частіше демонструвати морально обґрунтовані вчинки. До тренінгу батьки нерідко зазначали, що їхні діти не завжди усвідомлюють наслідки своїх дій або приймають рішення під впливом емоцій. Однак після занять 75% батьків визнали, що їхні діти стали більш відповідальними і свідомо ставляться до своїх дій.

Також спостерігалось збільшення рівня саморефлексії у підлітків, що є важливим показником розвитку моральної свідомості. Батьки відзначали, що діти почали ставити питання про те, що є морально правильним, і обговорювати свої рішення з батьками.

За методикою діагностики «Батьківського ставлення» було виявлено значні зміни у поведінці батьків щодо їхніх дітей. До тренінгу деякі батьки демонстрували авторитарний або надмірно контролюючий стиль виховання, що призводило до конфліктів та дистанції між ними і дітьми. Після тренінгу більшість батьків почали практикувати більш демократичні стилі виховання, що включають елементи взаємодії, співробітництва і підтримки [32, с. 67].

Зокрема, було зафіксовано зменшення контролю і критичності з боку батьків на 40%, а рівень емоційної близькості між батьками та дітьми зріс на 30%.

Батьки почали більше уваги приділяти почуттям і думкам своїх дітей, що позитивно вплинуло на атмосферу у родині та моральне виховання підлітків.

Результати проведеної корекційної роботи свідчать про високу ефективність тренінгу, спрямованого на покращення сімейних відносин та розвиток моральної свідомості підлітків. Після завершення тренінгу у більшості підлітків було зафіксовано зростання рівня усвідомлення моральних цінностей, а у сім'ях спостерігалось покращення атмосфери, зменшення конфліктів та зміцнення емоційного зв'язку між батьками і дітьми.

Ці результати підтверджують, що робота над корекцією стилів виховання і взаємодії у родині може суттєво вплинути на формування моральних орієнтирів підлітків, що є важливою складовою їхнього загального розвитку і соціалізації.

У ході аналізу одержаних результатів визначено відсотковий розподіл вираженості стратегій.

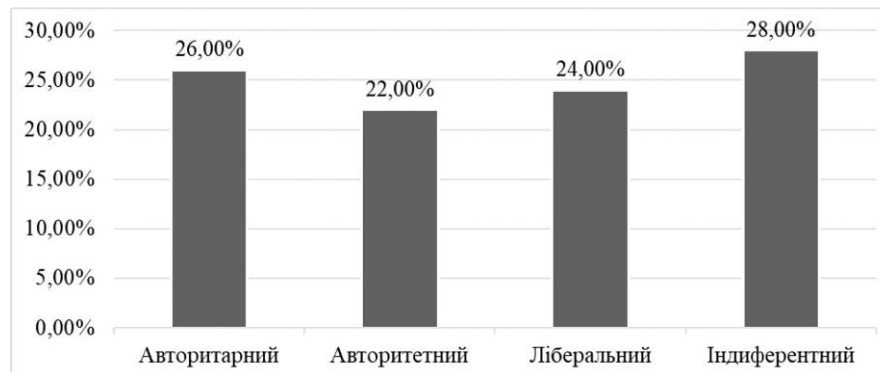

Рис. 3.1. Розподіл вираженості стилів сімейного виховання підлітків, у %

Розподіл чотирьох стилів виховання батьками демонструє, що індиферентний (28%) і авторитарний (26%) стилі є більш поширеними порівняно з ліберальним та авторитетним стилями. Водночас, значних відмінностей у застосуванні стилів виховання залежно від статі дитини не було виявлено ($p \geq 0,05$), що дещо суперечить результатам інших досліджень. Водночас, дослідження Т. Алексеєнко показали, що незалежно від статі дитини, батькам важливо піклуватися, любити, розуміти і довіряти своїм дітям.

Згідно з дослідженням цінностей Ш. Шварца, підлітки мають такі пріоритети: «конформність» (4,97), «гедонізм» (4,16), «доброта» (3,92), «безпека» (3,58), «стимуляція» (3,52), «влада» (3,47), «досягнення» (3,3), «самостійність» (2,52), «універсалізм» (2,37), «традиції» (1,72). Це свідчить про те, що підлітки менше орієнтуються на самостійність, творчість і дослідницьку активність; менше цінують культурні традиції і ідеї, терпимість, розуміння та захист добробуту людей і природи. Подібні результати, хоча і з деякими відмінностями, були отримані у дослідженні Д. Місенг, де найбільш вираженими цінностями виявилися «самостійність», «доброта» та «безпека», а «традиції» та «влада» були найменш значущими [57,с. 90].

Також були виявлені відмінності в моральній свідомості підлітків в залежності від стилів сімейного виховання (рис. 3.2.).

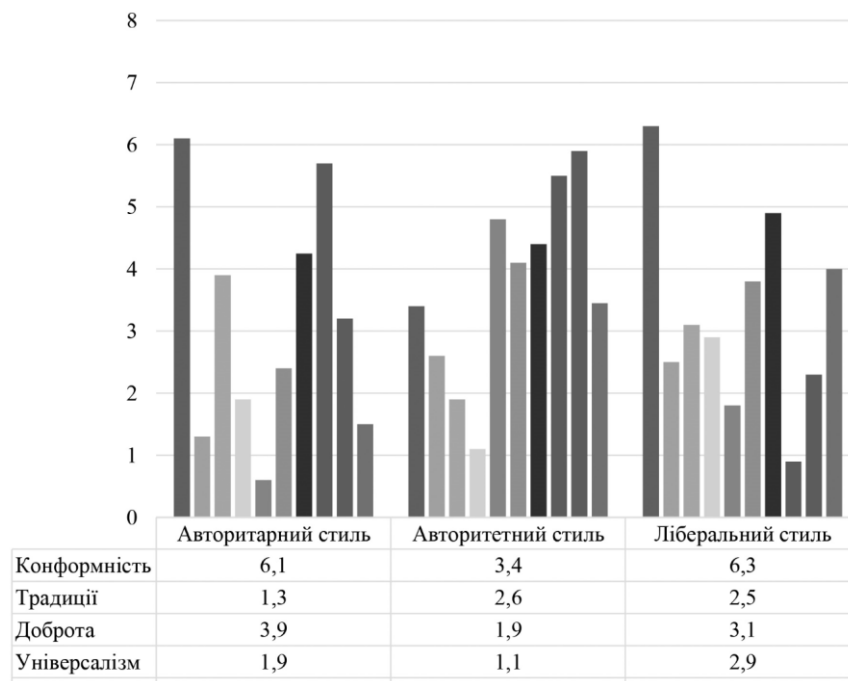

Рис. 3.2. Показники моральної свідомості залежно від стилів сімейного виховання підлітків, ранг

Підлітки з сімей, де домінує авторитарний стиль виховання, демонструють доброзичливість і спрямованість на добробут у взаєминах з близькими. Їхня мотивація полягає в підтримці благополуччя інших (зокрема, лояльність,

відповідальність, чесність, дружба, зріла любов). Однак, у таких підлітків найменш вираженими є цінності, пов'язані з «безпекою», «традицією» та «самостійністю». Можна припустити, що труднощі у соціальних взаємодіях таких підлітків виникають через нестачу довіри, щирості й правдивості в стосунках. Низький рівень самостійності свідчить про слабкість у прийнятті самостійних рішень та виборі дій.

Найвищий рівень значущості має цінність «конформність» для підлітків, чий батьки дотримуються ліберального (90%) та авторитарного (87%) стилів виховання. У сім'ях з індиферентним підходом вона посідає третю позицію (58%), тоді як при авторитетному стилі вона на сьомому місці (48%). Основна мотивація цієї цінності полягає в утриманні від дій, що можуть нашкодити іншим або суперечити суспільним очікуванням [43, с. 88].

Другий за важливістю показник має цінність «гедонізм», яка відображає прагнення до задоволення та насолоди. Найбільше вона виражена у підлітків із сімей, де застосовується ліберальний (70% – друге місце) та авторитарний (62% – третє місце) стилі виховання. Вона посідає четверте місце (60%) у підлітків з авторитетним стилем виховання і шосте (45%) — у підлітків з індиферентними батьками.

Третьою за значущістю є цінність «добродія», яка на першому місці (97%) у підлітків, що виростили в умовах індиферентного виховання. У підлітків з авторитарними батьками вона займає четверту позицію (55%), у ліберальних — п'яту (44%), а у сім'ях з авторитетним стилем — дев'яте місце (27%).

Цінність «безпека» є найвагомішою для підлітків з індиферентними батьками (77% — друге місце), а також значуща для ліберальних сімей (49% — третє місце). При авторитетному стилі вона знаходиться на шостому місці (48%), і найменш виражена у підлітків з авторитарних сімей (21% — восьме місце). Це вказує на важливість для них гармонійних взаємин і відчуття приналежності.

Цінність «стимуляція», пов'язана з бажанням новизни та глибоких переживань, має середній рівень значущості для підлітків з авторитетними батьками (58% — четверте місце). У ліберальних та індиферентних сім'ях вона займає п'яте місце, а при авторитарному вихованні — шосте (34%).

Цінність «влада», яка відображає прагнення до соціального статусу та домінування, є найважливішою для підлітків з авторитетними батьками (84% — перше місце). Вона менш виражена у підлітків з авторитарними батьками (45% — п'яте місце) і ще менш значуща для тих, хто виріс у ліберальних (32%) та індиферентних (35%) сім'ях. Невелике значення цієї цінності у підлітків з авторитарним вихованням може свідчити про їхню схильність уникати самостійних рішень і дій.

Цінність «досягнення» найбільш високо оцінена підлітками з авторитарних сімей (81%), трохи менше – з авторитетних (78%). Значно нижче вона оцінюється підлітками з індиферентних (45%) і ліберальних (12%) сімей, де займає дев'яте і десяте місця відповідно. Основною метою цієї цінності є досягнення особистого успіху через компетентність у відповідності до соціальних норм. У сім'ях з авторитарним стилем виховання її переважання можна пояснити жорстким контролем, вимогами до дисципліни та підпорядкуванням авторитетам. У сім'ях з індиферентним і ліберальним підходом до виховання спостерігається менше прагнення підлітків до демонстрації компетентності [34, с. 87].

Щодо цінності «самостійність», то вона посідає третє місце серед підлітків з авторитарним вихованням (68%), сьоме місце у тих, що виростили з індиферентними батьками (41%), дев'яте серед вихованих ліберальним стилем (25%), і десяте — в авторитарних сім'ях (8%). Це свідчить про те, що підлітки з цих сімей не надають великої ваги незалежності мислення та свободи прийняття рішень, оскільки всі рішення за них приймають батьки, що не сприяє розвитку самостійності.

Цінності «універсалізм» і «традиції» належать до найменш значущих. «Універсалізм» має найбільше значення для підлітків із сімей з індиферентним стилем виховання (51% – п'яте місце) та ліберальним (41% – шосте місце), але є менш важливою для підлітків із авторитарними (27% – сьоме місце) та авторитетними батьками (15% – десяте місце). Це можна пояснити тим, що підлітки з високою вимогливістю і підтримкою в родині вже задовольнили потребу у соціальній взаємодії та процвітанні групи.

Цінність «традиції» виявилася найменш значущою серед досліджених. Вона найбільше цінується серед підлітків з авторитетними (37% – восьме місце) та ліберальними (35% – сьоме місце) батьками, а найменш виражена у тих, хто виховувався в авторитарних (16% – дев'яте місце) та індиферентних (7% – десяте місце) сім'ях. Це можна пояснити тим, що повага до традицій та звичаїв лише починає формуватися у підлітковому віці. Водночас підлітки, чиї батьки демонструють повагу та увагу до їхніх потреб, схильні надавати цінності традиціям більше значення, ніж ті, хто виховується в умовах надмірного контролю чи недбалого ставлення.

Для визначення значущості відмінностей застосовано Н-критерій Крускала-Уоллеса (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Значення Н-критерію оцінки значущості відмінностей при виборі цінностей підлітками за методикою Ш. Шварца

Цінності	Значення Н-критерію Крускала-Уоллеса	Рівень значущості
Влада	8,9	$p \leq 0,05$
Досягнення	9,1	$p \leq 0,05$
Гедонізм	6,5	$p \geq 0,05$

Стимуляція	8,2	$p \leq 0,05$
Самостійність	8,5	$p \leq 0,05$
Універсалізм	10,6	$p \leq 0,05$
Доброта	9,8	$p \leq 0,05$
Традиції	9,7	$p \leq 0,05$
Конформність	8,1	$p \leq 0,05$
Безпека	8,7	$p \leq 0,05$

Примітка: $N_{кр} = 7,815$ при $p \leq 0,05$

Дослідження виявило значні відмінності за всіма шкалами методики Ш. Шварца залежно від стилів виховання у сім'ї ($p \leq 0,05$), за винятком цінності «гедонізм», де не було помічено статистично значущих відмінностей ($p \geq 0,05$).

Для вивчення зв'язку між стилями виховання та ціннісними орієнтирами підлітків було проведено кореляційний аналіз. Виявлено позитивні кореляції між авторитетним стилем виховання і такими цінностями підлітків, як: традиції ($r=0,432$; $p \leq 0,05$), самостійність ($r=0,521$; $p \leq 0,01$), стимуляція ($r=0,333$; $p \leq 0,05$) та влада ($r=0,286$; $p \leq 0,05$). Водночас спостерігається негативний зв'язок із конформністю ($r=-0,342$; $p \leq 0,05$), що проявляється у пошані до традицій, відповідальності, свободі, креативності, схильності до ризиків та низькому рівні підпорядкування і пристосування [35, с. 65].

Авторитарний стиль виховання має пряму кореляцію з конформністю ($r=0,550$; $p \leq 0,01$) та зворотну – із самостійністю ($r=-0,601$; $p \leq 0,01$) і безпекою ($r=-0,401$; $p \leq 0,01$). Це виражається у схильності до підпорядкування, низькому рівні незалежності у мисленні та діях, відсутності рішучості, а також прагненні до стабільності та спокою.

Ліберальний стиль виховання позитивно корелює з конформністю ($r=0,365$; $p \leq 0,05$) та негативно – з досягненням ($r=-0,444$; $p \leq 0,01$) і владою ($r=-0,395$;

$p \leq 0,05$), що свідчить про схильність підлітків до пристосування та зниження орієнтації на особистий успіх.

Індиферентний стиль виховання демонструє позитивний зв'язок із такими цінностями, як доброта ($r=0,322$; $p \leq 0,05$), універсалізм ($r=0,351$; $p \leq 0,05$) та безпека ($r=0,292$; $p \leq 0,05$), але має негативну кореляцію з традиціями ($r=-0,400$; $p \leq 0,01$) та досягненням ($r=-0,380$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що з підвищенням рівня індиферентності у вихованні підлітки стають більш орієнтованими на турботу про інших, соціальну справедливість і рівність, прагнуть до захищеності, але одночасно знижується їх повага до традицій та мотивація до особистих досягнень.

Для визначення впливу батьківського виховання на самосприйняття підлітків, ми провели кореляційний та регресійний аналіз. Використовуючи критерій Колмогорова-Смірнова для перевірки розподілу даних, встановлено, що всі змінні підкоряються нормальному розподілу ($p < 0,05$). На основі цього було застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона [43, с. 67].

Згідно з кореляційним аналізом шкал тесту-опитувальника батьківського ставлення А. Варги та В. Століна, а також шкал тесту самоставлення В. Століна та С. Пантелеєва, було створено таблиці з результатами респондентів.

З метою зручності, результати кореляції представлені в таблиці 3.2

Таким чином, встановлено, що «відторгнення» та «аутосимпатія» мають зворотний зв'язок. Кореляція є статистично значущою для шкал на рівні 0,04. Це означає, що чим більше батьки проявляють симпатію до дитини, приймають її такою, яка вона є, висловлюють повагу до її індивідуальності, тим вище рівень самоприйняття у дитини, розвиток позитивної самооцінки та довіри до себе.

Таблиця 3.2.

Кореляційні зв'язки між шкалами «відторгнення» за тестом опитувальником батьківського ставлення А. Варги, В. Століна і шкалою визначення рівня розвитку моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів.

За критерієм Пірсона		Аутосимпатія
Відторгнення	Показник кореляції	-0,480*
	Показник значимості	0,040

Для зручності, отримані результати кореляції шкал «симбіоз» та шкал «аутосимпатії» та «самоінтересу» представимо у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Кореляційні зв'язки між шкалами «симбіоз» за тестом-опитувальником батьківського ставлення А. Варги, В. Століна і шкалами «аутосимпатії» та опитувальника для батьків з питаннями про сімейний клімат.

За критерієм Пірсона		Аутосимпатія	Самоінтерес
Симбіоз	Показник кореляції	-0,452*	-0,533**
	Показник значимості	0,043	0,007

Отже, можна припустити, що «симбіоз» має обернений зв'язок із «аутосимпатією» та «самоінтересом». Кореляція є значущою для «аутосимпатії» на рівні 0,043, а для «самоінтересу» — на рівні 0,007. Це дозволяє зробити висновок, що прагнення батьків до симбіотичних відносин, коли вони відчують себе і дитину як одне ціле, намагаються задовольнити всі її потреби, захистити

від життєвих труднощів і постійно відчувають тривогу за неї, знижує здатність дитини до самосприйняття. Зокрема, це стосується інтересу до власних почуттів і думок, готовності до внутрішнього діалогу на рівних та впевненості у своїй унікальності. Це може супроводжуватися негативним сприйняттям себе, проявом таких емоцій, як роздратування, презирство або глузування.

Отримані результати кореляції шкал «стилі виховання» та шкал «самовпевненості» та «самоприйняття» представимо у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Кореляційні зв'язки між шкалами «стилі виховання» і шкалами опитування для батьків «Оцінка моральної свідомості власної дитини».

За критерієм Пірсона		Самовпевненість	Самоприйняття
Стилі виховання (авторитарний, демократичний та ліберальний)	Показник кореляції	0,512**	0,393*
	Показник значимості	0,008	0,043

Отже, можна припустити, що існує взаємозв'язок між «стилями виховання» та такими характеристиками, як «самовпевненість» і «самоприйняття». Кореляція є статистично значущою для «самовпевненості» на рівні 0,008, а для «самоприйняття» — на рівні 0,043. У міру збільшення показників шкали стилів виховання, стиль виховання змінюється від ліберального чи авторитарного до демократичного. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що підвищення рівня демократичного стилю виховання призводить до зростання самовпевненості та самоприйняття у дитини. Демократичний стиль передбачає рівноправні стосунки між дорослими та дітьми, де батьки проявляють повагу до

дітей, дозволяючи їм самостійно робити вибір та брати на себе відповідальність за свої рішення. Такий підхід сприяє формуванню в дітей позитивного самосприйняття та впевненості у власних діях.

Таблиця 3.5.

Дисперсійний аналіз залежної та незалежної змінних

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	3671,213	1	3671,213	33,419	0,000
	Залишок	3735,093	34	109,856		
	Всього	7406,306	35			

За результатами дисперсійного аналізу ми можемо зробити висновок, що значимість на рівні 0,0, отже ми можемо продовжувати дослідження за допомогою регресійного аналізу. Отримані результати регресійного аналізу були представлені у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6.

Регресійний аналіз залежної та незалежної змінних

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти		Знч.
		B	Стд. Похибка	Бета		
1	(Константа)	29,877	6,013		4,969	0,000
	Стилі виховання	14,427	2,496	0,704	5,781	0,000

Для дослідження впливу стилю батьківського виховання на рівень моральної свідомості підлітків ми провели аналіз даних, де стандартизований

коефіцієнт становив 0,704, що свідчить про досить високий рівень впливу. Значення регресії на рівні 0,000 підтверджує наявність цього впливу.

Таким чином, було встановлено, що стиль батьківського виховання має значний вплив на моральну свідомість підлітків. Зокрема, демократичний підхід, завдяки своєму збалансованому та гнучкому характеру, сприяє тому, що діти виростають з прагненням досягати успіхів, бути самостійними, відповідальними та впевненими у своїх силах. Такі діти демонструють високий рівень самоставлення та самооцінки, однак варто підкреслити, що їх самооцінка залишається в межах адекватного, що забезпечує здоровий розвиток.

Авторитарний стиль виховання, при якому не враховуються позитивні риси дитини і акцент робиться на контроль, може призводити до заниження моральної свідомості. Самооцінка таких дітей часто або надто низька, або надмірно висока, що виходить за межі норми [56,с. 76].

Ліберальний стиль виховання, що характеризується недостатньою увагою та відсутністю контролю з боку батьків, сприяє розвитку невпевненості у дитині або, навпаки, надмірної впевненості, що супроводжується внутрішньою порожнечою і порушеннями в емоційній сфері. Такі діти погано розуміють себе, і їх самоставлення також виходить за межі норми.

Результати формування моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку подано у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7.

Рівні вихованості моральних цінностей

Рівні вихованості моральних цінностей	Респонденти	
	до корекції	після корекції
Високий	41,7%	53,1%
Середній	21,8%	15,7%

Низький	36,5%	29,2%
---------	-------	-------

Загалом дослідження виявило високий рівень ефективності виховання моральних цінностей у підлітків завдяки створеним педагогічним умовам. Ці умови підкреслювали важливість моральних цінностей, передбачали вимогливість у поєднанні з повагою до індивідуальності підлітків, гармонізували вплив на емоції та усвідомлену поведінку, і враховували вікові та індивідуальні особливості. У результаті підлітки глибше усвідомили значення моральних цінностей, розширили свій досвід у виборі цих цінностей в складних моральних ситуаціях, що дало їм змогу використовувати цей досвід у реальних моральних вчинках у подальшому шкільному житті. Це підтверджувалося позитивними відгуками класних керівників, оцінками батьків та спостереженнями під час післятабірних зустрічей.

Дослідження також показало, що виховання моральних цінностей не обмежується однією конкретною формою діяльності [32 ,с. 57].

На основі проведеного корекційного дослідження можна зробити кілька важливих висновків щодо формування моральної свідомості в підлітковому віці та впливу стилів сімейного виховання на цей процес. Впровадження спеціально розробленого тренінгу для батьків і підлітків виявилось ефективним засобом корекції сімейних взаємин та покращення рівня моральної свідомості молоді.

Підлітковий вік є критичним етапом у розвитку моральної свідомості, оскільки в цей період формуються основні життєві цінності та принципи. Корекційна програма, що складалася з семи тренінгових занять, була спрямована на покращення сімейних взаємин та розвиток моральної свідомості підлітків. Тренінг забезпечив простір для відкритого спілкування між батьками та дітьми, допоміг усвідомити важливість моральних цінностей та спільно шукати шляхи для покращення взаємодії.

Повторна діагностика, проведена після завершення тренінгу, продемонструвала суттєве покращення в усіх вимірюваних аспектах. Підлітки почали більше розуміти і використовувати моральні принципи у своїх щоденних вчинках, їхня здатність до емоційного співчуття і саморефлексії значно зросла. Батьки також почали більше підтримувати своїх дітей, краще розуміти їхні потреби і брати участь у вихованні моральних цінностей.

Один із ключових результатів тренінгу полягає в покращенні сімейного клімату. Згідно з результатами анкетування, проведеного серед батьків, тренінг сприяв гармонізації стосунків у родині. Взаємодія між батьками і підлітками стала більш відкритою та довірливою, що сприяло зменшенню кількості конфліктів. Батьки почали краще розуміти внутрішній світ своїх дітей, а діти, своєю чергою, відчули себе більш підтриманими та зрозумілими. Це покращення сімейної атмосфери безпосередньо вплинуло на загальний розвиток підлітків, їхнє психологічне благополуччя і здатність до морального самовизначення.

Методика діагностики батьківського ставлення (А.Я. Варга, В.В. Столін) показала значне покращення у поведінці батьків стосовно їхніх дітей. До тренінгу деякі батьки демонстрували схильність до авторитаризму або надмірного контролю, що створювало напруженість у стосунках. Після проходження тренінгу батьки стали менш контролюючими та критичними, натомість почали більше підтримувати дітей, проявляючи до них довіру та відкритість. Це значно покращило стосунки в сім'ї і сприяло розвитку у підлітків моральної відповідальності та здатності до самоконтролю [43, с. 78].

Корекційна робота, яка полягала в проведенні тренінгу для батьків і підлітків, виявилася ефективною стратегією для розвитку моральної свідомості підлітків та покращення сімейного клімату. Підлітки стали більш свідомими у своїх моральних принципах, їхнє ставлення до світу і оточуючих змінилося на краще. Батьки, своєю чергою, отримали нові знання та навички, які допомогли їм краще зрозуміти своїх дітей і підтримати їх у процесі виховання.

Отже, проведена робота свідчить про те, що розвиток моральної свідомості підлітків у значній мірі залежить від стилю виховання в родині. Програми корекції виховних підходів можуть мати довготривалий позитивний вплив на підлітків, допомагаючи їм стати морально розвиненими, відповідальними і соціально адаптованими особистостями.

Висновки до третього розділу

Таким чином, виходячи з отриманих результатів, було розроблено ряд рекомендацій для підвищення рівня моральної свідомості в підлітковому віці. Рекомендації включають впровадження програм, спрямованих на покращення комунікації між батьками та дітьми, розробку навчальних заходів для підвищення моральної освіченості, а також створення підтримуючого середовища в родині. Особливу увагу слід приділити розвитку навичок емоційного співчуття та відповідальності серед підлітків, що може бути досягнуто через спеціалізовані тренінги та арт-терапевтичні заняття.

Результати корекційної роботи з формування моральної свідомості підлітків підтвердили, що правильно сплановані тренінги можуть суттєво вплинути на моральний розвиток молоді. Після проведення корекційних занять було зафіксовано позитивні зміни в сімейному кліматі, зменшення конфліктів і покращення взаєморозуміння між батьками і дітьми.

ВИСНОВОК

Таким чином, моральна свідомість є складним і багатоаспектним феноменом, що охоплює усвідомлення і впровадження моральних принципів, цінностей та норм у повсякденному житті. Вона включає в себе не лише знання про моральні норми, але й здатність їх оцінювати, розуміти наслідки своїх вчинків та діяти відповідно до етичних уявлень. У підлітковому віці формування

моральної свідомості є надзвичайно важливим процесом, оскільки саме в цей період відбувається активна соціалізація і закладення основ морального самовизначення.

Дослідження особливостей формування моральної свідомості підлітків залежно від стилю сімейного виховання підтвердило важливість впливу сімейного середовища на цей процес. Стилів виховання, які характеризуються емоційною підтримкою, довірою та відкритим діалогом, сприяють розвитку у підлітків високих моральних цінностей і усвідомлення моральних принципів. Діти в таких сім'ях більше схильні до прояву моральної відповідальності, емоційного співчуття та самоконтролю. Натомість авторитарний або байдужий стиль виховання часто призводить до недостатньої моральної свідомості у підлітків, оскільки вони можуть відчувати брак підтримки та розуміння, що заважає їм розвивати свої моральні уявлення.

Аналіз результатів дослідження виявив, що підлітки, які виростили в умовах підтримуючого та демократичного виховання, продемонстрували значне покращення у розумінні та застосуванні моральних принципів. Це підтверджує гіпотезу про те, що позитивний сімейний клімат і конструктивні стилі виховання мають критичне значення для розвитку моральної свідомості молоді. Після впровадження корекційних заходів, спрямованих на покращення стилів виховання, було зафіксовано помітні позитивні зміни у моральному розвитку підлітків. Вони стали більш свідомо підходити до оцінки моральних ситуацій, активно застосовувати моральні принципи у своїй поведінці та демонструвати покращення в емоційній сфері.

В результаті проведеного дослідження було сформульовано ряд рекомендацій, які можуть бути корисними для батьків і педагогів у процесі формування моральної свідомості у підлітків. Серед них важливо відзначити необхідність створення підтримуючого середовища, забезпечення відкритого і чесного спілкування в родині, а також розвивати навички емоційного співчуття

та моральної відповідальності. Корекційні програми, які включають тренінги для батьків і підлітків, можуть суттєво вплинути на покращення сімейного клімату і розвиток моральної свідомості.

Отже, результати дослідження підтверджують важливість стилю сімейного виховання як визначального фактора у формуванні моральної свідомості підлітків. Ефективні корекційні заходи можуть значно покращити моральний розвиток молоді, сприяючи формуванню морально зрілих і відповідальних особистостей.

У першому розділі були розглянуті ключові аспекти формування моральної свідомості в підлітковому віці, зокрема вплив стилю сімейного виховання на цей процес. Формування моральної свідомості є важливою психологічно-педагогічною проблемою, яка передбачає розвиток моральних цінностей, норм і принципів у підлітків. Це складний і багатогранний процес, що включає формування моральних уявлень, здатність до моральної оцінки і самоконтролю. Підлітковий вік є критичним періодом для цього процесу, оскільки молоді люди починають активно визначати свої моральні переконання і цінності в контексті соціальних взаємодій і особистого досвіду.

Розвиток моральної свідомості у підлітковому віці є важливим аспектом психологічного становлення особистості. Підлітки формують свої моральні уявлення, орієнтуючись на соціальні норми та цінності, а також на впливи з боку сім'ї та оточення. У цьому віці підлітки активно освоюють соціальні ролі і моральні норми, що може значно впливати на їх поведінку та ставлення до інших людей.

Психологічна характеристика стилів сімейного виховання показує, що різні стилі впливають на формування моральної свідомості підлітків. Авторитарні стилі, які включають жорсткі правила і контроль, можуть призводити до формування пасивних або опозиційних моральних уявлень у дітей. Демократичні стилі, що характеризуються підтримкою та відкритим діалогом, сприяють

розвитку у дітей більш зрілих і позитивних моральних цінностей. У цьому контексті роль батьків у формуванні моральних цінностей є визначальною. Батьки, які активно залучені до виховання своїх дітей, надають їм моральні орієнтири і підтримують їх розвиток, мають значний вплив на формування моральної свідомості.

Організація і методи дослідження процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці дозволили виявити важливі аспекти впливу стилів виховання на моральний розвиток. Вивчення рівня моральної свідомості в підлітковому віці продемонструвало, що підлітки з підтримуючими і демократичними стилями виховання мають вищий рівень усвідомлення моральних принципів. Рекомендації щодо підвищення рівня моральної свідомості включають удосконалення комунікації між батьками і дітьми, проведення тренінгів і програм, спрямованих на розвиток моральних цінностей та емоційної підтримки.

Результати корекційної роботи з формування моральної свідомості підтвердили ефективність корекційних програм і тренінгів, які допомогли підліткам краще усвідомити моральні принципи та розвинути позитивні моральні якості. Це доводить, що комплексний підхід до корекції стилів виховання і розвиток моральної свідомості може істотно поліпшити моральний розвиток підлітків і їх емоційний стан.

Загальний висновок з проведеного тестування показує, що моральні уявлення та цінності серед підлітків у віці 15-16 років є різноманітними. Більшість опитаних демонструють позитивне ставлення до моральних питань, таких як готовність допомагати іншим, вірність у стосунках та дотримання соціальних правил. Це свідчить про їхнє усвідомлення основних моральних принципів і бажання слідувати їм у повсякденному житті. Однак, існує також певна частина підлітків, яка розглядає моральні питання в контексті конкретних

ситуацій, що вказує на їхню гнучкість і варіативність у моральних судженнях. Така різноманітність моральних уявлень є важливим аспектом, який слід враховувати в процесі виховання і взаємодії з молоддю, щоб ефективно підтримувати розвиток їхніх моральних цінностей і поглиблювати розуміння моральних принципів.

Створення позитивного середовища вдома, де діти відчують захищеність і підтримку, також є ключовим аспектом. Важливо забезпечити ефективну комунікацію і слухання, щоб діти відчували свою значущість і підтримку з боку батьків. Розуміння і підтримка індивідуальності кожної дитини, а також постійне самовдосконалення батьків у питаннях виховання і спілкування з дітьми, є невід'ємною частиною цього процесу. Загалом, реалізація цих принципів допоможе створити сприятливе середовище для розвитку моральної свідомості підлітків і позитивно вплине на їхній загальний розвиток.

Питання впливу характеру взаємодії між дорослими і дітьми на формування моральної свідомості є предметом широких дискусій у вітчизняній науковій літературі. Згідно з сучасними поглядами, тип дитячо-батьківських відносин у сім'ї є одним з основних факторів, що визначають формування особистісних якостей дитини та особливості її поведінки. Сучасна сім'я функціонує в численних сферах суспільного життя, і на сімейний клімат впливають різноманітні чинники, такі як політичні, соціально-економічні, психологічні та навіть військові обставини.

За результатами опитування, що досліджувало взаємодію батьків і дітей, були визначені три рівні взаємодії: високий, середній та низький. Високий рівень взаємодії характеризується тим, що батьки добре знають інтереси своїх дітей, активно піклуються про їх розвиток і виховання. Такі батьки становлять 20% від загальної кількості респондентів. Середній рівень взаємодії вказує на недостатню увагу до дитини, що може призвести до проблем у вихованні, і складає 38%.

Низький рівень взаємодії, при якому батьки практично не звертають увагу на потреби своїх дітей, складає 42%.

Таким чином, процес формування моральної свідомості у підлітків 15-16 років відбувається під значним впливом стосунків з батьками, родиною, ровесниками та педагогами. Це формування реалізується через нові види діяльності та спілкування, що підкреслює важливість забезпечення якісного та повноцінного виховання.

Аналіз результатів дослідження показав, що існує тісний зв'язок між стилем батьківського виховання і рівнем моральної свідомості дитини. При сприятливому батьківському вихованні, коли дитині приділяється достатньо уваги і підтримки, а також при високому рівні сімейних взаємостосунків, можна досягти високого рівня моральної свідомості, навіть у важковиховуваних дітей. Це свідчить про те, що якісне виховання та позитивний сімейний клімат є ключовими факторами у формуванні моральної свідомості підлітків.

Таким чином, результати роботи підкреслюють, що ефективні методи корекції стилів виховання і підтримка моральної свідомості є ключовими для позитивного розвитку підлітків. Зміцнення моральної свідомості через сімейне виховання та спеціалізовані тренінги може істотно покращити емоційний і моральний стан молоді, що має значний вплив на їх подальший розвиток і соціалізацію.

Презентовано та апробовано матеріали дослідження «Вплив факторів сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків» під час XXI Міжнародної наукової конференції «Теоретико-методологічні основи розвитку когнітивної та емоційної сфер як фактор психічного здоров'я особистості», що відбулася на «Ольвійському форумі: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі», 20–23 червня 2024 р., у м. Миколаїв. Під час конференції результати дослідження отримали широкий огляд фахівців з боку психологів, педагогів, соціальних працівників та інших

учасників, які займаються вивченням психології виховання та поведінкових аспектів особистості.

Основна увага у дослідженні була приділена аналізу факторів, які у сімейному середовищі впливають на формування моральної свідомості дітей та поведінкові прояви труднощів. У ході обговорення на конференції відзначалися значущі моменти, зокрема:

- **Типи виховання у сім'ї** та їх вплив на моральний розвиток. Дослідження показало, як жорсткі чи надто ліберальні стилі виховання можуть сприяти проблемній поведінці дитини.

- **Емоційна підтримка з боку батьків** та її роль у формуванні моральної свідомості демонструє, що недостатність емоційної підтримки часто призводить до зниження моральних орієнтацій та погіршення формування девіантної поведінки.

- **Роль сімейних конфліктів** у розвитку моральної свідомості дитини: з'ясувалося, що частина конфліктів у сім'ї або недостатній рівень взаємоповаги можуть вплинути на завоювання дітей моральних норм і принципів.

Результати дискусій та відгуки експертів підкреслили актуальність досліджуваної проблеми. На основі участі в конференції були підготовлені тези на тему «Вплив факторів сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків». Публікація тез дозволила розширити результати дослідження серед широкого кола фахівців та надала додаткову можливість для обговорення ефективних методів виховання та корекції моральних орієнтирів у дітей з поведінковими труднощами. Публікація стала важливою у розробці підходів до подолання проблем поведінки, потім привернула увагу до психологічних аспектів сімейного виховання як одного з визначальних факторів у формуванні моральної свідомості дитини.

(Посилання на публікацію:

<https://drive.google.com/file/d/1KUskna11i4MTn2Gl6OC4NSG38bGLd8i8/view?usp=drivesdk>)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барнс А. Як бути стійким. Пер. з англ. М. Козеренко. Харків: «Ранок»: «Фабула», 2020. 160 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 -х кн. Київ : Либідь, 2016. Кн. 1.: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 278 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
4. Бех І.Д. Життя особистості у просторі духовності. Педагогічний дискурс. 2012. Вип. 12. С. 29–38.
5. Білецька І. К. Вирішення моральних завдань як метод виховання цінності іншої людини. І. К. Білецька. Рідна школа., 2005. № 1. С. 15–15.
6. Білозерська С. Моральна самосвідомість молодших школярів як предмет професійної уваги педагога. С. Білозерська. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2002. № 6. С. 20–27.
7. Бовть О.Б. Причини і форми агресивної поведінки дітей [текст]. О.Б. Бовть. Практична соціальна робота та соціальна робота. 2020. № 5. С. 14-15.
8. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. К.: МАУП, 2021.
9. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. Київ: Знання, 2002. 48 с.
10. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2023. 340 с.

- 11.Булах І. С., Алексєєва Ю. А. Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності: навч. посіб. Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. 223 с.
- 12.Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
- 13.Булах І.С., Алексєєва Ю.А. Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності : навчальний посібник. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. 223 с.
- 14.БУНЯК Н.А. Загальна психологія: лекції (частина II). Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2015. 104 с.
- 15.Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів. за ред. О.М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2019. 346, [6] с.
- 16.Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства : монографія. Н.М. Токарева та ін. ; за ред. Н.М. Токаревої. Київ : Інтерсервіс, 2015. 220 с.
- 17.Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів монографія. І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок, І. М. Шкільна, С. В. Коновець. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 156 с.
- 18.Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К.: Просвіта, 2021. 416 с.
- 19.Гібсон Л.К. Вільні діти емоційно незрілих батьків: Як взаємодіяти з емоційно незрілими людьми, встановлювати кордони і стати емоційно незалежними. Ліндсі К. Гібсон. Пер. з англ. Н. Переворзєвої. Київ: Видавець Переворзєва Н.С., 2022. 248 с.

- 20.Голдінг Софі Як залишатися позитивним і визволити свого внутрішнього оптиміста. Пер. з англ. М. Козеренко. Харків: Вид-во «Наш формат»:, 2020. 160 с.
- 21.Грюнвальд Б.Б., Макабі Г.В. Консультування сім'ї. Пер. з англ. М.: Форум, 2019.258с.
- 22.Гуманізація освітнього простору як передумова успішної соціалізації школярів. Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства : монографія. Н.М. Токарева та ін. ; за ред. Н.М. Токаревої. Київ : Інтерсервіс, 2015. С. 108–119.
- 23.Гендерні особливості прояву емоційної сфери особистості в юнацькому віці А.А. Алфімова. 2021. dspace.nau.edu.ua
- 24.Грег Лук'янофф и Джонатан Гайдт: Крихкість інтернет-покоління. Як тепличне виховання шкодить. Пер. з англ. Є.Кузнєцова. Харків: Вид-во Наш формат,2022. 400 с.
- 25.Деніел сігел (daniel siegel) the power of showing up Delacorte. Богдан, 2019. 350, [1] с. : іл., портр https://document.kdu.edu.ua/metod/2022_4267.pdf
- 26.Джон Готтман (John Gottman). відомий американський психолог, який проводить дослідження у галузі сімейних відносин та міжособистісних взаємодій.
27. Джулі Кінг Джоанна Файбер Як говорити так, щоб маленькі діти слухали. How to Talk So little kids will listen. A Survival Guide to Life with Children Ages, 2022. 432
- 28.Доній В.М. Життєві кризи особистості / під ред. В.М. Донія. К., 2008. 199 с.
- 29.Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління: Навч. посіб. для студ. Вищ. Нав. Закладів. Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Ін-т соц. реабілітації та розвитку дитини. К.: Центр навч. літ., 2015. 455 с.

- 30.Жирун О. А. Ціннісні орієнтації як елементи моральної свідомості особистості. О. А. Жирун. Психологічний журнал. 2007. С. 4–9.
- 31.Замелюк М.І, Козігора М. А., Оксенчук Т. В. Вплив сімейних відносин на особистість дитини. Наукові записки. Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 158. Частина II. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. С. 256-258
- 32.Карнегі Д. Як бути щасливим у родині [Текст]. Пер. з англ. П. Петрова. К.: Попурі, 1996. 431с.
- 33.Кацєро А.О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» А.О. Кацєро. К., 2015. 19
- 34.Квітка сонця Василь Сухомлинський Видавництво Школа Україна ISBN 978-966-429-015-0 Кількість сторінок 240
- 35.Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. Т. В. Кравченко. К.: Фенікс, 2009. 416 с.
- 36.Кросс Ітан Внутрішній голос. Як навчитися слухати себе. Пер. з англ.. О. Гладкий. К.: Лабораторія, 2021. 192 с.
- 37.Кучманич І. М. Психологія сім'ї : навчально-методичний посібник. Миколаїв,2016.160 с.
- 38.Кучманич І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник. Миколаїв : Іліон, 2015. 192 с.
- 39.Лабковський М. Хочу і буду. 6 правил щасливого життя або метод Лабковського в дії. М.Лабковський; Пер. Т.Клюкіної. Київ: Форс Україна, 2021. 336 с.
- 40.Лютак О.З. Сімейний конфлікт як предмет соціально-психологічного аналізу. Збірник наукових праць. Івано-Франківськ: Плай, 2005. Вип. 10. Ч.1. С.73-79.

- 41.Маєвська Л. Л. Мораль як категорія філософського постмодернізму. Л. Л. Маєвська. Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2003. № 13. С. 130.
- 42.Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 256 с.
- 43.Малихін А. Найкращий оберіг моральності. А. Малихін. Рідна школа. 2000. № 7. С. 57–64.
- 44.Малихіна Т. Моральне становлення особистості підлітка на сучасному етапі. Т. Малихіна. Рідна школа. 2006. № 6. С. 24–26.
- 45.Міли Лаура Як бути розслабленим. Пер. з англ. М. Козеренко. Харків: Вид-во «Ранок»: «Фабула», 2020. 160 с.
- 46.Монахова А.Ю. Психолог і сім'я: активні методи взаємодії. Ярославль, 2022. 512 с.
- 47.Мороз Л., Воронкова Б. До концепції морального виховання молоді. Л. Мороз, Б. Воронкова. Вища освіта України. 2004. № 4. С. 94–100.
- 48.Невмержицький В. М. Розвиток моральної свідомості особистості. В. М. Невмержицький. Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: матеріали V Міжнародної науковопрактичної конференції (21 квітня 2020 року); за заг. ред. Р.А. Калениченка, О.Г. Льовкіної. – Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2020. С. 158-161.
- 49.Некіз Т. Моральний вибір особистості юнацького віку у філософському та психологічному контексті. Освіта і наука. 2021. № 1: матеріали звітно-наук. конф. (м. Київ, 7 квіт.). URL: <https://e-journals.npu.edu.ua/index.php/on/issue/view/16>
- 50.Овчарова Р.В. Психологічний супровід батьківства.М.: Вид-во інституту психотерапії, 2003. 240с.
- 51.Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: автореф. дис. д-ра. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2005. 40 с.

- 52.Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : автореф. дис. д-ра. психолог. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 40 с.
- 53.Педагогічний словник. авт.-уклад. М. Д. Ярмаченко. К.: Педагогічна думка, 2001. 516 с.
- 54.Петровський В.А., Польова М.В. Відчуження як феномен дитячо-батьківських відносин. Питання психології. 2001.№ 1.с.19-26.
- 55.Поліщук О. М., Кривко Т. А. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: соціально-психологічний аспект О. М. Поліщук, Т. А. Кривко. Дошкільна освіта. 2005. № 2. С. 46–51.
- 56.Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1996. 164 с.
- 57.Прищепа С.М. Життєві цінності у дітей підліткового віку: сутність та особливості. Інноваційна педагогіка. 2019. Вип. 12. Т. 1. С. 162–165.
- 58.Психологічна допомога дитині та сім'ї: практикум. Л. Магдисюк, М. Замелюк, О. Беспарточна, Н. Бобрич. Луцьк : «Вежа-Друк», 2022. 280 с.
- 59.Психологія сімейних відносин з основами сімейного консультування. Під ред. Є.Г. Сіляевой.- К.:, 2022.- 322с.
- 60.Сатир В. Ви і ваша сім'я. Керівництво з особистісного зростання. К., 2000.
- 61.Седик К. Психологія сім'ї: навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2021. 192 с.
- 62.Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для підлітків вищ. навч. Закладів. В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. К .: Веселка, 1998. 214 с.
- 63.Столін В.В., Соколова Е.Т., Варга А.Я. Психологія розвитку дитини і взаємин батьків і дітей як теоретична основа консультаційної практики. Сім'я в психологічній консультації: Досвід і проблеми психологічного консультування. Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. 1989. № 3. с.16-37.

- 64.Токарева Н.М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 530 с.
- 65.Фрідман Л.М. Психологія дітей і підлітків: довідник для вчителів і вихователів. К.: Вид-во Інституту Психотерапії, 2013.- 480с.
- 66.Хазратова Н. Психологічні проблеми та особистісні кризи студентського віку. Особистісні кризи студентського віку: Зб. Наук.статей. під ред. Т.М.Титаренко. Луцьк, 2021. 251 с.
- 67.Шамне А.В. Психологічний аналіз культуротворчої функції сучасного юнацтва у просторі взаємодії людини та культури. Теорія і практика професійного становлення особистості в соціокультурному просторі : монографія. за ред. О.О. Лаврентьєвої, О.П. Крупського, Є. В. Намлієва. Дніпропетровськ : Акцент ПП, 2014. С. 70–90.
- 68.Шахов В.І. Особливості розвитку моральної свідомості майбутніх психологів. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія». 2016. Вип. 47. С. 192–197.
- 69.Adler Y.G. A «Mischling attempts to fight for his rights. In A.Bammer (Ed.), Displacement: Cultural identities in question (pp.205-215). Bloominston, IN: Indiana University Press. 1994.
- 70.Benjamin L.S. Structural analysis of social behavior. Psychological review. 1974. V. 81.
- 71.Gary Chapman (2004). The Five Love Languages: How to Express Heartfelt Commitment to Your Mate (new edition). Northfield Press. ISBN 1-881273-10-5.

ДОДАТКИ

Додаток А

ТЕСТ

для дітей на визначення рівня розвитку моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів.

1. Чи вважаєте ви, що завжди потрібно говорити правду, навіть якщо вона може завдати шкоди комусь іншому?

- а) Так
- б) Ні
- в) Залежить від ситуації

2. Як ви ставитесь до крадіжки?

- а) Це неприпустимо
- б) Це може бути виправдано у певних випадках
- в) Залежить від обставин

3. Як ви відноситесь до допомоги іншим?

- а) Завжди готовий допомогти
- б) Допомагаю, але тільки коли це не заважає мені
- в) Не хочу відволікатись від власних справ

4. Як ви ставитесь до відданості у стосунках?

- а) Вважаю, що відданість важлива
- б) Відданість - це взаємна угода
- в) Не вважаю відданість важливою

5. Чи допускаєте ви можливість зміни своїх моральних переконань у залежності від обставин?

- а) Ні, мої моральні переконання незмінні
- б) Так, в деяких випадках можу змінити свою точку зору
- в) Залежить від ситуації

6. Чи вважаєте ви, що релігія впливає на моральність людини?

- а) Так, релігія важливо впливає на моральність
- б) Ні, моральність не пов'язана з релігією
- в) Можливо, але це не обов'язково

7. Як ви ставитеся до відповідальності за свої дії?

- а) Завжди відчуваю відповідальність
- б) Іноді відчуваю відповідальність
- в) Не завжди відчуваю відповідальність

8. Чи вважаєте ви, що важливо дотримуватися правил у суспільстві?

- а) Так, правила потрібно дотримуватися
- б) Не завжди варто дотримуватися правил
- в) Залежить від ситуації

9. Чи вважаєте ви, що кожна людина має право на власні моральні переконання?

- а) Так, кожен має право на власну точку зору
- б) Людина має право на власні моральні переконання, але вони повинні бути в межах закону
- в) Не кожна людина має право на власні моральні переконання, особливо якщо вони суперечать загальноприйнятим нормам

10. Як ви відноситеся до відмови від особистих користей для блага інших?

- а) Готовий/готова відмовитися від своїх користей, якщо це допоможе іншим

б) Думаю, що це залежить від конкретної ситуації

в) Вважаю, що мої користі важливіші за все

11. Чи вважаєте ви, що існують універсальні моральні принципи, які важливі для всіх?

а) Так, вважаю, що є універсальні моральні принципи

б) Вважаю, що кожен має свої власні моральні принципи

в) Не знаю, що відповісти

12. Як ви ставитеся до вчинків, які суперечать вашим моральним принципам, але приносять користь іншим?

а) Готовий/готова вчинити такі вчинки для блага інших

б) Спробую знайти інший спосіб, щоб допомогти, який не суперечить моїм принципам

в) Не можу зробити такий вчинок, навіть якщо він корисний

Додаток Б

Анкета для батьків

Дякуємо за участь у нашому дослідженні. Ваша думка є дуже важливою для нас. Прохання відповісти на наступні питання щодо виховання вашої дитини.

1. Вік вашої дитини:0-5 років ☐6-14 років ☐15-16 років ☐16+ років ☐

2. Як ви оцінюєте рівень моральної свідомості вашої дитини? (від 1 до 5, де 1 - дуже низький, 5 - дуже високий) ☐

3. Які фактори ви вважаєте найбільш важливими для формування моральної свідомості вашої дитини? (виберіть всі відповіді, які підходять)

Сімейне виховання ☐Атмосфера у навчальному закладі ☐Вплив зовнішніх середовищ ☐Особистий приклад батьків ☐

Інші

(вказіть) _____

4. Які методи виховання ви використовуєте з вашою дитиною? (виберіть всі відповіді, які підходять)

Похвала та підтримка ☐Виховання на прикладі ☐Посилання на релігійні або моральні цінності ☐Кара та обмеження ☐

Інші
(вказіть) _____

**5. Як ви оцінюєте ваші зусилля у формуванні моральної свідомості
вашої дитини? (від 1 до 5, де 1 - дуже низький, 5 - дуже високий)** ☐

*Дякуємо за ваш час та відверті відповіді. Ваші відповіді допоможуть нам
краще зрозуміти вплив сімейного виховання на формування моральної свідомості
дитини.*

Додаток В**Анкета для батьків з питаннями про сімейний клімат в родині**

Дякуємо за участь у нашому дослідженні. Ваша думка є дуже важливою для нас. Прохання відповісти на наступні питання щодо виховання вашої дитини.

1. Як ви оцінюєте загальну атмосферу в вашій сім'ї?

- А) Дуже позитивна
- Б) Позитивна
- В) Нейтральна
- Г) Негативна
- Д) Дуже негативна

2. Як ви оцінюєте рівень взаєморозуміння між членами вашої сім'ї?

- А) Дуже високий
- Б) Високий
- В) Середній
- Г) Низький
- Д) Дуже низький

3. Як часто ви відчуваєте підтримку від інших членів сім'ї?

- А) Дуже часто
- Б) Часто
- В) Іноколи
- Г) Рідко
- Д) Зовсім не відчуваю

4. Чи існують у вашій сім'ї конфлікти? Як ви їх вирішуєте?

- А) Так, і ми вирішуємо їх шляхом обговорення
- Б) Так, і ми рідко звертаємось за допомогою до психолога

В) Так, і ми не можемо їх вирішити

Г) Ні, у нас немає конфліктів

5. Як ви відноситеся до розмов про важливі питання з вашими дітьми?

А) Я завжди готовий/готова слухати їхню думку

Б) Якщо це не порушує мою приватність

В) Я уникатиму таких розмов

Г) Я не розмовляю з ними про такі питання

6. Чи є в вашій сім'ї спільні заняття або традиції?

А) Так, у нас є багато спільних занять

Б) Так, у нас є деякі спільні заняття

В) Ми рідко займаємося спільними справами

Г) У нас немає спільних занять

7. Які цінності ви намагаєтесь виховувати у своїх дітей?

А) Сімейні цінності

Б) Цінність навчання та саморозвитку

В) Соціальні цінності

Г) Релігійні цінності

Д) Інші (вказати)

8. Чи задоволені ви відносинами у вашій сім'ї? Чому?

А) Так, я відчуваю підтримку та розуміння

Б) Ні, у мене немає можливості вільно висловлювати свої думки та почуття

В) Частково, бо іноді виникають конфлікти

Г) Частково, бо у мене немає часу для спілкування з рідними

9. Як ви оцінюєте свою власну взаємодію з дітьми?

А) Дуже позитивно

Б) Позитивно

В) Нейтрально

Г) Негативно

Д) Дуже негативно

10. Чи відчуваєте ви, що ваша родина є щасливою? Поясніть.

А) Так, у нас завжди весело та дружно

Б) Так, але іноді виникають проблеми

В) Ні, у нас часто є конфлікти та непорозуміння

Г) Ні, у нас немає злагоди

Дякуємо за ваш час та відверті відповіді. Ваші відповіді допоможуть нам краще зрозуміти вплив сімейного виховання на формування моральної свідомості дитини.

Методика діагностики «Батьківського ставлення»**(А.Я. Варга, В.В. Столін)**

Інструкція: уважно прочитайте твердження, напроти кожного поставте відповідь «вірно», якщо воно співпадає з вашою думкою, чи «не так», якщо не співпадає.

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, про що думає моя дитина.
3. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
4. Потрібно якомога довше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
5. Я відчуваю до дитини почуття симпатії.
6. Я поважаю свою дитину.
7. Хороші батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто мені неприємна.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли недобре ставлення до дитини приносить їй користь.
11. По відношенню до своєї дитини я відчуваю розчарування.
12. Моя дитина нічого не вміє робити добре.
13. Мені здається, що люди потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які заслуговують осуду.
15. Моя дитина відстає в психологічному розвитку і для свого віку виглядає недостатньо розвиненою.
16. Моя дитина спеціально поводить погано, щоб дошкулити мені.
15. Моя дитина, як губка, вбирає в себе все погане.
16. При всьому старанні мою дитини важко навчити хорошим манерам.

19. Дитину з дитинства слід тримати в жорстких рамках, тільки тоді з неї виросте хороша людина.

20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас у дім.

21. Я завжди приймаю участь в іграх і справах дитини.

22. До моєї дитини постійно «липне» все погане.

23. Моя дитина не доб'ється успіхів у житті.

24. Коли в компанії говорять про дітей, мені стає соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як інші діти.

25. Я шкодую свою дитину.

26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, то вони здаються мені вихованішими і розумнішими, ніж моя дитина.

27. Я з задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.

28. Я часто шкодую про те, що моя дитина дорослішає, і з ніжністю згадую той час, коли вона була ще зовсім маленькою.

29. Я часто ловлю себе на тому, що з неприязню і вороже ставлюся до дитини.

30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла того, що особисто мені не вдалося в житті.

31. Батьки повинні не лише вимагати від дитини, але і самі пристосовуватися до неї, ставитися до неї з повагою, як до особистості.

32. Я намагаюся виконувати всі прохання та побажання моєї дитини.

33. При прийнятті рішень в сім'ї слід враховувати думку дитини.

34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.

35. Я часто визнаю, що у своїх вимогах і претензіях дитина по-своєму права.

36. Діти рано дізнаються про те, що батьки можуть помилятися.

37. Я уважно ставлюсь до дитини.

38. Я відчуваю дружні почуття по відношенню до дитини.

39. Основна причина капризів моєї дитини - це егоїзм, лінь і впертість.
40. Якщо проводити відпустку з дитиною, то неможливо нормально відпочити.
41. Найголовніше - щоб у дитини було спокійне, безтурботне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.
43. Я поділяю захоплення моєї дитини.
44. Моя дитина кого завгодно може вивести з себе.
45. Засмучення моєї дитини мені завжди близькі і зрозумілі.
46. Моя дитина часто мене дратує.
47. Виховання дитини - це суцільне нервування.
48. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти потім дякують своїх батьків.
51. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моїй дитині більше недоліків, ніж переваг.
53. Мені близькі інтереси моєї дитини, я їх поділяю.
54. Моя дитина не в змозі зробити що-небудь самостійно, і якщо вона це робить, то обов'язково виходить не так, як потрібно.
55. Моя дитина виросте не пристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, яка вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.
58. Я захоплююся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дитина повинна бути з тими дітьми, які подобаються її батькам.

1. Ситуація "Допомога другому чи власний інтерес"

Опис: Твій найкращий друг не підготувався до важливого тесту і просити дати йому списати. Ти добре підготувався, але розумієш, що запис може призвести до проблеми, якщо вас спіймають. Як ти вчиниш: допоможеш другому чи відмовишся, ризикуючи втратити його довіру?

2. Ситуація "Чужа річ"

Опис: В школі або ліцеї ти знаходиш мобільний телефон, який хтось втратив. Неподалік стоять інші учні, які залишили собі телефон або продали. Що ти зробиш: залишиш собі телефон, віддаси його знайденим чи віднесеш до вчителя?

3. Ситуація "Груповий тиск"

Опис: У твоїй компанії підлітки планують погане — наприклад, зламати щось у дворі чи зірвати урок. Вони вважають, що це буде весело, і сміються з тих, хто відмовляється брати участь. Що ти зробиш: підтримаєш їх, щоб не виглядати боягузом, чи відмовишся, ризикуючи стати «білою вороною»?

4. Ситуація "Захист слабкого"

Опис: На очах у тебе однокласники знущаються з молодшого або слабкого учня. Ти розумієш, що втручання може обернутися конфліктом для тебе самого. Чи наважишся ти втрутитися і захистити дитину, чи вирішиш залишитися осторонь, не втручаючись у вас?

5. Ситуація "Чесність у стосунках"

Опис: Твій друг чи подруга розповіли тобі таємницю і попросили нікому не говорити. Пізніше ти дізнаєшся, що розголошення цієї інформації може допомогти іншим людям уникнути проблеми небезпеки або захворювання. Чи збережеш ти секрет, як обіцяв, чи розкажеш, усвідомлюючи, що це може допомогти?

6. Ситуація "Розподіл ресурсів"

Опис: У твоїй групі є двоє учнів, які потребують допомоги у виконанні домашнього завдання, але ти маєш час допомогти тільки одному з них. Як ти вирішиш, кому допоможеш? Чи врахуєш ти, хто більше потребує підтримки, чи вибереш того, хто ближчий тобі?

7. Ситуація «Конфлікт з дорослими»

Опис: Ти стаєш свідком, як твій викладач помилково звинувачує інше учня у поганій поведінці. Учень не заперечує, щоб не створити конфлікт, але ти знаєш, що це неправда. Чи станеш ти на захист однокласника, ризикуючи зіпсувати стосунки з викладачем?

Сценарій тренінгового заняття

Тема: Розвиток моральної свідомості у підлітків

Мета: Формування у підлітках моральних якостей, таких як емпатія, відповідальність, толерантність, здатність розрізняти добро і зло.

Тривалість: 1,5 години

Структура заняття

1. Вступна частина (10 хв.)

1. Привітання та налаштування :

- Тренер: «Доброго дня, сьогодні ми говоримо про те, як правильно розрізняти добро і зло, розвивати емпатію та відповідальність. Разом ми намагаємося знайти відповіді на важливі моральні питання».
- Учасники по колу називають своє ім'я та одне якісне слово, яке асоціюється з поняттям "мораль".

2. Правила роботи в групі (написати на фліпчарті):

- Збереження конфіденційності.
- Активна участь кожного.
- Повага до думок інших.

2. Основна частина (60 хв.)

Вправа 1. "Моральний вибір" (20 хв.)

Мета: Навчитися аналізувати етичні дилеми та приймати зважені рішення.

Хід виконання:

1. Тренер зачитує позицію, яка вимагає морального вибору (наприклад, допомогти другу, навіть якщо це може завдати собі шкоди; зізнатися в помилці чи приховати її).
2. Учасники обговорюють «підшкірну» ситуації в малих групах (3–4 особи), а потім діляться всіма висновками.
3. Питання для обговорення:
 - Чому саме цей вибір ви вважаєте правильним?

- Чи є ситуація, де вибір між добром і злом не очевидний?

Вправа 2. "Емпатійний місток" (20 хв.)

Мета: Розвиток емпатії та вміння розуміти почуття інших людей.

Хід виконання:

1. Кожному учаснику дається картка з описом ролі (наприклад, учень, якого draжняють; друг, який помилився; батько, який переживає за успіх дитини).
2. Учасники по черзі розігрують ситуацію в парах, демонструючи, як відчувається людина в певній ситуації.
3. Інші учасники аналізують, які емоції могли відчувати персонажі, та пропонують, як підтримати їх.

Вправа 3. "Дерево моральних цінностей" (20 хв.)

Мета: Усвідомлення основних моральних цінностей.

Хід виконання:

1. На фліпчарті малюється дерево. Коріння позначає джерело моралі (сім'я, ліцей, суспільство), стовбур — основні моральні якості (чесність, відповідальність, справедливість), листя — приклади прояву цих якостей у житті.
2. Учасники записують свої думки на стікерах і прикріплюють їх до дерева.
3. Колективно аналізується, які моральні цінності вважаються висновками та чому.

3. Завершальна частина (20 хв.)

Обговорення результатів тренінгу (10 хв.)

- Питання для групи:
 - Що нового ви побачили про себе?
 - Які навички ви хочете б удосконалювати після цього заняття?
 - Як отримані знання можна використовувати в житті?

Рефлексія (10 хв.)

- Учасники на аркушах паперу пишуть, що сподобалось у тренінгу, а що вони хочуть змінити.
- На завершення кожен висловлює побажання групи або ділиться власними враженнями.

Очікувані результати:

1. Підвищення рівня усвідомлення моральних цінностей.
2. Зміцнення навичок емпатії та аналіз моральних дилем.
3. Формування позитивного ставлення до моральної свідомості як важливої частини особистісного розвитку.